

לימוד זכות על מומרים לנצרות מזרעם של ישראל: חואן דה טורקמדה וחיבורו 'מסה נגד
מדענים וישמעאלים'

Author(s): עליזה מיוחס ג'ניאור

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשנ"ה), pp. 301-334

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042604>

Accessed: 01/12/2011 16:57

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

לימוד זכות על מומרים לנצרות מזרעם של ישראל: חואן דה טורקמדה וחיבורו 'מסה נגד מדיינים וישמעאלים'

מאת עליזה מיוחס ג'ניאו

ה'מסה נגד מדיינים וישמעאלים'¹, פרי עטו של הקרדינל חואן דה טורקמדה (Juan de Torquemada; Johannes de Turrecremata), ראתה אור בשנת 1450.² המסה נכתבה במיוחד כדי לתת מענה לתביעות שהעלו המורדים במלכות, אנשי טולידו אשר בקסטיליה, בשנת 1449.³ אותם מורדים קראו לאסור על יהודים מומרים לנצרות (conversos; judeoconversos)⁴ להחזיק במשרות ציבוריות.

המסה האמורה היתה יפה בעיקר לשעתה והשפעתה לא הרחיקה מעבר לחומות התצר (curia) האפיפיורית ברומא, שבה נכתבה. ייתכן שמטעם זה לא זכתה ה'מסה נגד מדיינים וישמעאלים' לטיפול מעמיק במחקר ההיסטורי. ואף על פי כן ראוי לדעתי חיבור זה לדיון מיוחד, הואיל והוא ניצב בצומת היסטורית, אשר בה הצטלבו והתנגשו, מחד גיסא, נורמה דתית⁵ עתיקת יומין, שנתקיימה מאז ראשית ימיה של הנצרות, בעניין קבלתם של מומרים לנצרות אל חיק הכנסייה והאמונה הנוצרית; ומאידך גיסא, תפיסה חברתית עממית, אשר התגבשה בעוצמה בחצי האי האיברי בסתיו ימי הביניים, להתנגד להחלת הגישה הדתית

- 1 Juan de Torquemada, O.P., *Tractatus contra madianitas et ismaelitas*, eds. N. López Martínez & V. Proaño Gil, Burgos 1957
- 2 החיבור מתוארך לשנת האדון אלף ארבע מאות וחמישים, לעת היובל והושלם ברומא. ראה: לופו מרטינו, שם, עמ' 136. הוא מעריך (שם, עמ' 28–29) שהחיבור נכתב קודם לכן, כנראה בשלהי 1449, כהכנה להוצאת הבולה האפיפיורית 'אויב המין האנושי' (ראה להלן, הערות 5, 78, 118). ברם, החיבור לא ראה אור אלא לאחר שנתפרסמה הבולה האפיפיורית בנדון, שאליה מתייחס טורקמדה בשורות האחרונות של המסה: '...אשר וקיים בתוקף הסמכות האפוסטולית, אדוננו הנוכחי הקדוש ביותר האפיפיור ניקולאס החמישי בבולות שלו...'. ראה: לופו מרטינו, שם, עמ' 136.
- 3 ראה להלן, הערות 21, 34.
- 4 לסיכום העיון במושגים היסטוריים אלה ראה: C. Carrete Parrondo, *El Judaísmo español y la Inquisición*, Madrid 1992, pp. 15–16
- 5 המונח נורמה (norma) מופיע בבולה של האפיפיור ניקולאס החמישי (מיום 29 בספטמבר 1449; ראה להלן, הערה 118), שבה יצא חוץ נגד עמדותיהם של מורדי טולידו ובזכותם של מומרים לנצרות להשתלב בקהילה הנוצרית. נוסח הבולה אומר: '...et qui contra Christiane legis normam falsa seminare et proximos scandalizare...'. S. Simonsohn, *The Apostolic See and the Jews, Documents: 1394–1464 (Studies and Texts, 95)*, Toronto 1989, No. 775, pp. 935–937, esp. 936

[ציין – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה ס (תשנ"ה)]

האמורה על מומרים לנצרות מזרעם של ישראל. סלע המחלוקת בין שתי גישות אלה היה סוגיית היחס אל היהודים בכלל, ואל אותם יהודים אשר המירו דתם בנסיבות שונות והפכו לנוצרים חדשים בפרט.⁶ המחלוקת התמקדה בשאלת המקום שיש לייחד לנוצרים חדשים אלה בתוככי הקהילה הנוצרית. על רקע מחלוקת זו הוכרע גורלם של יהודי ספרד, כעבור יובל שנים, לגירוש ולשמד.

טורקמדה דגל בגישה הדתית שהיתה מקובלת על הכנסייה הרשמית מדורות, ויצא נגד התפיסה החברתית, אשר קנתה לה שביתה בחצי האי האיברי בכלל ובממלכת קסטיליה בפרט. קולו של הקרדינל דה טורקמדה, אשר צידד בחיבורו בזכותם של מומרים מזרע ישראל ותבע שלא לשים חיץ בין נוצרים ותיקים לנוצרים חדשים, היה בבחינת קול קורא במדבר. ברם, דווקא ייחודו זה מחייב עיון מיוחד.

א. שתי גישות ביחס ל'נוצרים החדשים' בספרד

הגישה הדתית של מיסיון ושל הפצת הנצרות לעמים רבים היתה נר לרגליה של הכנסייה הרומית משחר קיומה ובאה לידי ביטוי בציוויו של ישו לאחד-עשר תלמידיו להפיץ את בשורתו בכל הגוים.⁷ עם התפשטות האמונה הנוצרית נעורה סוגיית התלמידים הנוכרים וגברה ידם של מצדדי הזרם האוניברסליסטי, ברוח עמדתו של השליח פאולוס, שחייבה קבלתם של מאמינים חדשים אל חיק הנצרות בלא שום הסתייגות,⁸ הואיל ויש בכוחה של הטבילה למחות עוונות ראשונים ולברוא באדם נפש חדשה. גישה זו התקבלה בכנסייה הרומית-הקתולית לדורותיה. במיוחד חתרה הכנסייה להמרת דתם של היהודים,⁹ כי ראתה בכך אות לגאולה בקץ הימים.¹⁰

6 ראה: י' קפלן, 'בעיית האנוסים ו'הנוצרים החדשים' במחקר ההיסטורי של הדור האחרון, עיונים בהיסטוריוגרפיה, בעריכת מ' צימרמן, מ' שטרן וי' שלמון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 117-144, ובמיוחד עמ' 117-118; קרטא (לעיל, הערה 4), עמ' 15-16; H. Beinart, 'The Conversos and Their Fate', *Spain and The Jews*, ed. E. Kedourie, London 1992, pp. 92-122.

7 ראה: מתי כח, יט; מרקוס טז, יד-יח; לוקס כד, לו-מט; יוחנן כ, יט-כג.

8 ד' פלוסר, יהדות ומקורות הנצרות, תל-אביב 1989, עמ' 448-455. על יחסה של הנצרות אל היהודים והיהדות ראה: ש' סימונסון, הכס הקדוש והיהודים, תל-אביב 1994, עמ' 1-38. וראה גם: P. Browe, *Die Judenmission im Mittelalter und die Päpste*, Rom 1942; D. Berger, 'Mission to the Jews and Jewish-Christian Contacts in the Polemical Literature of the High Middle Ages', *American Historical Review*, XCI (1986), pp. 576-591, ושם הפניות.

9 על עמדתה של הכנסייה כלפי היהדות, עיין: J. Parkes, *The Conflict of the Church and the Synagogue. A Study in the Origins of Antisemitism*, London 1934.

10 איזידור מסביליה כתב: *Transeuntibus quidem istis carnalibus Judaeis, postea in novissimis 'De Fide catholica' contra Judaeos*, II, 5; J.P. Migne, *Patrologia Latina* (=PL), 83, col. 508. השווה: ע' פונקשטיין, 'התמורות בוויכוח הדת שבין יהודים לנוצרים במאה ה'ב', תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל-אביב תשמ"א, עמ' 82-102 (=ציון, לג [תשכ"ח], עמ' 125-144). פונקשטיין עומד על 'מעבר דרמטי' של שארית ישראל 'אל חיק הנצרות'; 'בכך תושלם ותוכתר התפשטותה האוניברסלית של הכנסייה' (שם, עמ' 85 [=עמ' 128]). וראה גם: B. Blumenkranz, *Les*

באירופה הלטינית השתנה יחסה של החברה הנוצרית אל היהודים אשר חיו בקרבה. שינוי זה כבר החל במאה הי"ב והתחזק למן המאה הי"ג ואילך,¹¹ כאשר הלך והתרחיף העימות ההיסטורי-התיאולוגי בין המיעוט היהודי לחברת הרוב הנוצרית.¹² על רקע זה התפתחה והתגבשה בסתיו ימי הביניים תפיסה חברתית עצמית, אשר העתיקה אל היהודים המומרים לנצרות את כל הסממנים שאפיינו את שנאת ישראל ההיסטורית. תפיסה זו קנתה לה אחיזה איתנה בקרב תושבי ממלכות חצי האי האיברי,¹³ שעל אדמתו חי הקיבוץ היהודי הגדול ביותר באירופה הנוצרית.

יחס זה של חשד ודחייה כלפי הנוצרים החדשים, על שום מוצאם היהודי, נבע מעלייה בשנאת ישראל במרוצת המאה הי"ד, כתוצאה מן השינויים המדיניים, החברתיים והכלכליים אשר פקדו את ממלכות חצי האי האיברי.¹⁴ בשלהי אותה המאה, כאשר המירו יהודים רבים את דתם בעקבות גזירות קנ"א (1391),¹⁵ עמד בעינו יחסה העוין של החברה הנוצרית כלפי

auteurs chrétiens latins du moyen-âge sur les juifs et le judaïsme, Paris 1963, p. 80;

L. Edwin Froom, *The Prophetic Faith of our Fathers; The Historical Development of Prophetic Interpretation*, Washington 1946–1954

R.I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society*, Oxford 1987 11

החרפת המתח בין הנוצרים ליהודים כחלק מתהליך כולל, שהתחולל כאשר חברת הרוב דחקה לשוליים קבוצות מיעוט שונות שחיו בקרבה. ראה גם: J.M. Monsalvo Antón, 'Mentalidad antijudía en la Castilla medieval (ss. XII–XV)', *Xudeus e Conversos na Historia; Actas do Congreso Internacional Ribadavia 14–17 de octubre de 1991*, ed. C. Barros, Santiago de Compostella 1994, I, pp. 21–57, esp. 31–32

העמדה הכנסייתית שהכירה בקיום היהודי שינתה את פניה: לפי פונקשטיין (לעיל, הערה 10), עמ' 12

J. Cohen, *The Friars*, 102–82, בשלהי המאה הי"ב; ואילו לדעת גרמי כהן רק במאה הי"ג. ראה: J. Cohen, *The Evolution of Medieval Anti-Judaism*, Ithaca–New York–London 1982, pp. 22–108. עיין גם: מונסאלבו אנטון (לעיל, הערה 11), עמ' 27.

תפיסה זו בולטת בחצי האי האיברי בסתיו ימי הביניים, ברם ניתן למצוא לה עקבות ברורים עוד בראשית המאה הי"ב, אפילו בחצר האפיפיורית גופא; עיין להלן, הערה 117. על יחסם של הרבדים השונים בחברה הקסטיליאנית אל היהודים, עיין: מונסאלבו אנטון (לעיל, הערה 11), עמ' 21–57.

14 " בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 217–221, 227–238, 276–281.

ראה במיוחד עמ' 220, 278. עיין גם: J. Vicens Vives, *Approaches to the History of Spain*, 1970, pp. 76–86 (תרגום של: *Aproximación a la historia de España*, Barcelona 1970); H. Kamen, *La Inquisición Española*, Barcelona 1988³, pp. 17–33; (1960²)

J.M. Monsalvo Antón, *Teoría y (In)quisición and Society in Spain*, London 1965 של: *evolución de un conflicto social: El antisemitismo en la corona de Castilla en la Baja Edad Media*, Madrid 1985, pp. 280–296. מחבר זה ציין את שנת 1391 כפתחה לגלי המרת

דת בקרב היהודים וראה במאורעות שהתרחשו בטולידו בשנת 1449 נקודת מפנה ביחס אל הנוצרים החדשים. עיין גם: J. Valdeón, J.M. Sarlach & J. Zabalo, *Feudalismo y consolidación de los pueblos hispánicos* (Historia de España 4), Barcelona 1982³, pp. 135–136.

15 " בתוך: J. Valdeón Baroque, 'Sociedad y Antijudaísmo en la Castilla del siglo XIV' בארוס (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 27–46. חוקר זה ראה במאה הי"ד את נקודת המפנה לרעה ביחס אל היהודים.

15 בער (לעיל, הערה 14), בייחוד עמ' 284–308, 323–325, 346–354; ויסנס ויוס (לעיל, הערה 14),

עמ' 77. H. Beinart, 'The Jews in Spain', *The Jewish World*, ed. E. Kedourie, London

היהודים, ועד מהרה הועתק יחס זה גם כלפי הנוצרים החדשים. בחצי האי האיברי, שבו ניטשו מלחמות בין נוצרים למוסלמים במשך מאות שנים, היתה גישתם של המנצחים הנוצרים כלפי הלא-מאמינים תקיפה במיוחד. בפרק זמן זה התחוללו בספרד, כבאירופה הלטינית כולה, משברים ותמורות, שעה שהעולם השוקע של ימי הביניים נאנס לפנות מקום לעידן היסטורי חדש.¹⁶

בעיית היהודים המומרים לנצרות הפכה לסוגיה המרכזית של בני חצי האי האיברי במאה האחרונה לקיומו של היישוב היהודי שם (1391–1492) ואף בדורות שלאחר מכן.¹⁷ לכאורה, היה בגלים אלה של המרת הדת בקרב היהודים משום ניצחון לכנסייה הרומית, שעשתה כל שביכולתה כדי להביא להמרת דתם של יהודים לנצרות.¹⁸ ברם, בפועל, נוצר אותו חשד כלפי הנוצרים החדשים – בעיקר בקסטיליה – אשר הכשיל את קליטתם בחברת הנוצרים הוותיקים. ככל שגדל מספרם של הנוצרים החדשים כן גברה ההתנגדות בחברה הנוצרית לקבלתם לשורותיה.¹⁹ כישלון קליטתם של הנוצרים החדשים בחברת הנוצרים הוותיקים, מחד גיסא, ורצונם של רבים מן היהודים לשעבר להמשיך – חרף הטבילה לנצרות – באורח החיים ובקשרי המשפחה הקודמים שלהם כיהודים, מאידך גיסא, גרמו להיווצרותה של ישות חברתית חדשה. הנוצרים החדשים קיימו תת-תרבות משלהם, שהתבססה על אנדוגמיה ועל שותפות גורל.²⁰ בכך הם ייצגו תרבות של מיעוט, אשר היתה לצנינים בעיני הנוצרים הוותיקים

- 166–165, pp. 1979; וראה גם: idem, 'The Conversos and Their Fate', בתוך: כדורי (לעיל, הערה 6), עמ' 92–122. עיין גם: E. Gutwirth, 'Conversions to Christianity amongst Fifteenth-Century Spanish Jews: An Alternative Explanation', *Shlomo Simonsohn Jubilee Volume*, eds. D. Carpi, et al., Tel Aviv 1993, pp. 97–121
- 16 על התמורות בחברה האיברית בימי הביניים התיכונים, ראה: E. Mitre, *La España Medieval. Sociedades. Estados. Culturas*, Madrid 1984, pp. 279–322; J.A. García de Cortázar, *La época medieval*, Historia de España, ed. M. Artola, Madrid 1988, pp. 293–383
- 17 בער (לעיל, הערה 14), עמ' 106–363; מיטרה, שם, עמ' 279–322; קורטזר, שם, עמ' 293–383; M. Kriegl, 'Entre "question" des nouveaux-chrétiens et expulsion des juifs: la double mentalité des proces d'exclusion dans l'Espagne du XVe siècle' (לעיל, הערה 11), א, עמ' 171–194.
- 18 פונקשטיין (לעיל, הערה 10), עמ' 84–86.
- 19 C. Carrete Parrondo, 'Intervención de los conversos en la expulsión', *Simposio sobre: Destierros Aragonenses*, Zaragoza 1988, pp. 61–65; קרטה (לעיל, הערה 4), עמ' 19–31, 95–93. היסטוריון זה מדגיש את השוני בין קליטתם החברתית של בני הדור הראשון של הנוצרים החדשים, בשלהי המאה ה'ד', לבין הדחייה הגוברת והולכת של בני הדורות הבאים, מאמצע המאה ה'ט"ז ואילך. עיין גם: A. Meyuhas Ginio, 'Self-Perception and Images of the Judeoconversos in Fifteenth-Century Spain and Portugal', *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, XXII (1993), pp. 127–152, esp. 133–135
- 20 E. Gutwirth, 'Elementos étnicos e históricos en las relaciones judeo-conversas en Segovia', *Jews and Conversos. Studies in Society and the Inquisition*, ed. Y. Kaplan, Jerusalem 1981, pp. 83–102. בעמ' 91, שם, טבע גוטוירט את הביטוי הסוציולוגי 'רשת התקשרות' (network), כדי לתאר את הקשרים הכלכליים, החברתיים ולעיתים גם הפוליטיים בין הנוצרים החדשים לבין עצמם ובינם לבין היהודים. מדובר ברשת, לא בקורפוסציה.

בקסטיליה של המאה הט"ו. לדידם של רבים, היו הנוצרים החדשים יהודים בחשאי ובמחתרת, אשר מעולם לא חדלו מדרכי אבותיהם, ואף ביקשו כביכול לקעקע במסתרים את יסודות האמונה הנוצרית ולהביא למפלתה. כך, דרך משל, כונו הנוצרים החדשים בתזכיר משנת 1449²¹ בשם: 'יהודים נטבילים' (judíos baptizados).²²

עמדתם של מתנגדי הנוצרים החדשים מושתתת על שתי הנחות בסיסיות: (א) שלילת היהדות והיהודים ככלל; (ב) אי הכרה בשינוי הערכי שחל אצל הנוצרים החדשים וראיתם כיהודים לכל דבר, שעליהם חלים כללי ההנחה הראשונה. שלילתם של היהודים כמי שדחו את בשורתו של ישו, כמי שאשמים במותו וכמי שעודם ממשיכים לעמוד במריים ומסרבים להכיר באמת הנוצרית, מבוססת על דבריהם של מורי ההלכה הנוצרים במשך דורות רבים, בכל תחומי תפוצתה של הדת הנוצרית.²³ שנאת ישראל בספרד אינה מיוחדת במינה בהשוואה לשנאת ישראל ההיסטורית, כפי שנתעצמה ונתחדדה באירופה הנוצרית כבר בימי מסעי הצלב.²⁴ ברם, הייחוד של ספרד הוא בבעיית הנוצרים החדשים.²⁵ ואכן, בממלכות חצי האי האיברי הועלתה התביעה, שהנוצרים החדשים ייבדלו מעל הנוצרים הוותיקים, הואיל ויש לנקוט דין אחד ליהודים ולמי שיצאו מקרבם; זהו הרקע לתחיקה בדבר 'טוהר הדם' (Limpieza de sangre).²⁶

21 בתזכיר (El Memorial) שחיבר בוגר בית האולפנה (bachiller) מרקוס גארסיה דה מורה (Marcos García de Mora), הידוע גם בשם Marquillos de Mazarambroz. התזכיר פורסם בשלהי אוקטובר או בראשית נובמבר 1449. ראה: E. Benito Ruano, *Los orígenes del problema converso*, Barcelona 1976, pp. 103–132. ראה גם להלן, הערה 34.

22 שם, עמ' 103, 116.

23 פרקס (לעיל, הערה 9).

24 S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, IV, Philadelphia 1957, pp. 89–149. במסע הצלב הראשון חלה תפנית בנכונותו של המון העם בארץ הריין לציית לעמדתה ההיסטורית של הכנסייה, אשר התירה ליהודים לחיות תחת הנוצרים בסייגים מסוימים. ראה: פונקשטיין (לעיל, הערה 10), עמ' 83–86; ועיין לאחרונה: ג' כהן, "גזירות תתנ"ו" – המאורעות והעלילות: סיפורי קידוש השם בהקשרם התרבותי-החברתי, ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 169–208, ובמיוחד עמ' 172–173, הערות 8, 9. על השפעת מסעי הצלב ועל שנאת ישראל באירופה הנוצרית, ראה: R. Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley 1987. עיונים בהיסטוריוגרפיה (לעיל, הערה 6), עמ' 85–100. גראבויס קושר את 'התגברותה של שנאת היהודים בקרב הציבור הרחב' עם העמקתה של התודעה הנוצרית ועם התרחבות העיסוק בכתבי הקודש בהשראת קליני (Cluny) ותנועת הרפורמה בכנסייה (שם, עמ' 86). עמדתו של שמעון שורצפוקס שונה. לדעתו: 'רדיפות שנת תתנ"ו היו ביסודן רדיפות מקומיות-אזוריות' ואין 'לראות בטרדיגיה של שנת תתנ"ו את נקודת המפנה הכוללת בהיסטוריה היהודית באירופה בימי הביניים'. ראה: ש' שורצפוקס, 'מקומם של מסעי הצלב בדברי ימי ישראל', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, בעריכת ר' בונפיל, מ' בן-ששון ו' הקר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 251–267. עד כמה שהדברים נוגעים ליהודי חצי האי האיברי, נודעה למלחמת הרקונקיסטה ולינצחון הנוצרי במאה ה"ג חשיבות רבה יותר מאשר לפרשת מסעי הצלב.

25 בער (לעיל, הערה 14), עמ' 179–400; J. Amador de Los Ríos, *Historia social, política y religiosa de los judíos de España y Portugal*, II, Madrid 1875–1876 (rpr. 1984).

26 הדימוי השלילי של היהודים בחברה הנוצרית הוא הגורם לעוינות שהפגינה חברה זו כלפי הנוצרים החדשים (conversos או judeoconversos) על רקע מוצאם היהודי. על מעמדם של הנוצרים החדשים

במאמר מוסגר יש להעיר, כי אין עוררין על כך שהנוצרים החדשים לא היו עשויים מעור אחד ומניעיהם להמרת הדת היו רבים ושונים: מהם שנאנסו להמיר את אמונתם מחמת סכנה, אך נותרו יהודים בחשאי והוסיפו לקיים את מצוות היהדות ואת אורח חייהם היהודי ככל שהשיגה ידם; מהם שהפכו, עם המרת דתם, לנוצרים קנאים ואף עסקו בפולמוס פעיל כנגד אמונתם היהודית הקודמת; מהם שאיבדו את אמונתם הדתית וזלזלו בשתי הדתות כאחת, על רקע של ספקנות מטפיסית;²⁷ ומהם שקיבלו את עולה של הדת הנוצרית מחמת הסכנה ובתוקף הגזירות, בלא כל שכנוע פנימי באמיתותה של דתם החדשה, וביקשו להוסיף ולקיים את שגרת יומם כנוצרים חדשים ללא התלהבות יתרה מן האמונה הנוצרית.²⁸ ברם, לענייננו חשוב צד זה של הסוגיה פחות מהריאליה החברתית של קסטיליה באמצע המאה ה־12, כאשר חברת הנוצרים הוותיקים דחתה את כלל הנוצרים החדשים, בלא לבדוק מהי גישתו של כל אחד ואחד מהם כלפי אמונתו החדשה. בעיני הנוצרים הוותיקים היו כולם כאחד חשודים מחמת מוצאם היהודי.

כידוע גזרה הנצרות על היהודים מעמד נסבל של 'עדי האמונה' (testes fidei), על פי העיקרון האוגוסטיני, שמצבם השפל והנדכא הוא בבחינת הוכחה לעונשם של מי שסירבו לקבל את הנצרות.²⁹ אשר על כן יש למנוע מהיהודים גישה לעמדות כוח ושררה על נוצרים.³⁰

ועל סוגיית התחיקה בעניין 'טוהר הדם', ראה: A.A. Sicoff, *Les controverses des status de* 'pureté de sang' en Espagne du *XVe au XVIIe siècle*, Paris 1960 ובתרגומו לספרדית: *Los estatutos de limpieza de sangre*, Madrid 1979 (1985); מהדורות אלה עודכנו בידי המחבר. כן ראה: י' קפלן, 'יהודים ויהדות בהגות המדינית והחברתית של ספרד במאות ה־12–13', שנאת ישראל לדורותיה, בעריכת ש' אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 173–180. קפלן מציין, שהעוינות והדחייה כלפי הנוצרים החדשים הלכו וגברו מאז שנות השמונים של המאה ה־12, על רקע משפטי האינקוויזיציה הרבים שנערכו באותם ימים. לדבריו, הסטריאוטיפ השלילי של 'הנוצרי החדש' היה 'מבוסס בעיקרו של דבר על דימויו השלילי של היהודי בעיני החברה הנוצרית' (שם, עמ' 174). וראה גם: "limpieza de sangre" *La prehistoria de los estatutos de*, J.H. Edwards, בתוך: בארוס (לעיל, הערה 11), א, עמ' 351–355.

27 לסיכום בסיסי של סוגיה זו, ראה: בער (לעיל, הערה 14), עמ' 364–474.

28 מיוחס ג'יניאו (לעיל, הערה 19), עמ' 132–146.

29 על השקפותיהם של אבות הכנסייה בעניינם של היהודים והיהדות עיין: ד' רוקח, 'אבות הכנסייה והיהודים בחיבורים כלפי חוץ וכלפי פנים', שנאת ישראל לדורותיה (לעיל, הערה 26), עמ' 55–87. על מדיניותה של הכנסייה כלפי היהודים ועל מעמדם המשפטי של האחרונים, ראה: סימונסון (לעיל, הערה 8), עמ' 81–87.

30 דוגמאות לעניין זה, עיין אצל: S. Grayzel, *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, New York 1966. אף תחת שלטון האסלאם בחצי האי האיברי נאסר על היהודים – אשר על פי חוקי האסלאם היו במעמד של בני חסות (dhimmies) משלמי מס גולגולת (jizya) – להחזיק במשרות שעשויות היו להקנות להם שררה על המאמינים המוסלמים. אמנם, בחצרות החליפים לבית אומיה היו יהודים אשר שימשו כרופאים והחזיקו במשרות, בעיקר בתחום הפיננסי; ברם, לעולם נמנעו השליטים המוסלמים מלהעניק לחצרניהם היהודים תוארי כבוד רשמיים, שהיו יאים למעמדם בפועל בחצר, מטעמים של זהירות פוליטית. מצב זה השתנה אחרי 1031, כאשר התפוררה החליפות של קורדובה לממלכות ה־taifas, והיהודים שימשו כנאמניו של השליט המוסלמי נוכח היריבים מבני דתו. עיין: A. Ashtor, *The Jews of Moslem Spain*, I, Philadelphia 1973; D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party-Kings. Politics and Society in Islamic Spain. 1002–1086*,

בקסטיליה של המאה ה־11, מכורתו של חואן דה טורקמדה, השיג עצמו הנזיר הפרנציסקני אלונסו דה אספינה (Alonso de Espina) שופר להשקפות הנוצריות המסורתיות ביחס ליהודים. הוא אף הרחיב אותן על הנוצרים החדשים, שבהם לא ראה אלא יהודים במסווה של נוצרים.³¹ לא פחות נחרץ בעמדתו בסוגיה זו היה אלונסו דה אורופסה (Alonso de Oropesa), ראש מסדר היירונימוס הקדוש (San Jerónimo), גם הוא איש קסטיליה.³² עמדה זו היתה מקובלת ונפוצה בקרב רבדים שונים של החברה הקסטיליאנית.³³ המורדים בטולידו בשנת 1449, בהנהגתו של פרו (פרדו) סרמינינטו (Pero Sarmiento), פרסמו ב־5 ביוני 1449 מסמך הידוע בשם 'כתב פקודה' (Sentencia-Estatuto), שבו תבעו לאסור את כניסתם של נוצרים חדשים

Princeton 1985; C. Adang, 'Ibn Ḥazm de Córdoba sobre los judíos en la sociedad islámica', *La sociedad andalusí y sus tradiciones literarias (Foro Hispánico. Revista Hispánica de los Países Bajos, 7)*, ed. O. Zwartjes, Amsterdam–Atlanta GA 1994, pp. 15–24, esp. 15–16

- 31 על אלונסו דה אספינה, נזיר פרנציסקני איש קסטיליה ובן דורו של חואן דה טורקמדה, ראה: בער (לעיל, הערה 14), עמ' 385–390; ע' מיוחס ג'ניאר, "'מצודת האמונה' ב'סוף מערב'"; חיבורו של אלונסו דה אספינה ומקומו בספרות הפולמוס של ימי הביניים, דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, א, ב, ירושלים תש"ן, עמ' 101–108; "The Fortress of Faith", A. Meyuhas Ginio, at the "End of the West": Alonso de Espina and His *Fortalitium fidei* ', *Contra Iudaeos: Ancient and Medieval Polemics between Jews and Christians*, eds. O. Limor & G.G. Stroumsa, [in Press]. בחיבורו האמור עמד אלונסו דה אספינה בהרחבה על עונשם של היהודים אשר סירבו לקבל את בשורתו של ישו. אני מצטטת מתוך 'מבצר האמונה' במהדורתו של אנטוניוס קוברגר (Antonius Koberger), נירנברג 1494; על מהדורה זו עיין: A. Meyuhas Ginio, 'Conversos and the Magic Arts in Alonso de Espina's *Fortalitium fidei* ', *Mediterranean Historical Review*, V/2 (1990), pp. 169–182, n. 1. וכך כתב אלונסו דה אספינה בחיבורו, ספר ראשון, בירור (consideratio) שלישי, 39: "...propter quod cum cecus non sit dignus magno regimine expulsi de civitate iherusalem. perdidit dominium quod primo habebant. ubicunque sint super subiecti existentes eis qui tenent dominium temporale". בדברים אלה הדגיש אלונסו דה אספינה את עיוורונם (מנקודת ההשקפה התיאולוגית) של היהודים, שטחו עיניהם מראות את האור שבבשורתו של ישו ועל כך נענשו. הוא ציין את חוסר כשירותו של העיוור למשול (מנקודת ההשקפה החילונית של ממשל מלכותי נאות). אלונסו דה אספינה תלה את דבריו בעמדה התיאולוגית-ההיסטורית, ששימשה בסיס אידיאולוגי לאיסור כניסתם של יהודים למישרות של שררה, שאינן עולות בקנה אחד עם הדימוי של 'יהודה השבויה' (Judaea capta).
- 32 אלונסו דה אורופסה עמד בראש מסדר היירונימוס הקדוש, שבאותם ימים – אמצע המאה ה־11 – דגל בנורמה הפאולינית של הפצת הנוצרות; הוא צידד בקבלת אנשים אל חיק הכנסייה הנוצרית בלא להתחשב ברקעם, ובכלל זה גם נוצרים חדשים מזרע ישראל. בעניין זה שונה עמדתו של אלונסו דה אספינה, אשר ראה בנוצרים החדשים יהודים בחשאי ובכך נתן ביטוי לתפיסה העממית של זמנו ומקומו. ברם, בסוגיית היחס אל היהדות והיהודים היה אלונסו דה אורופסה לא פחות קיצוני מבן דורו אלונסו דה אספינה, אף שלא הזכיר את 'מבצר האמונה', פרי עטו של זה האחרון, בחיבורו 'אור לגויים'. עיין: מ' אורפלי, 'השאלה היהודית בתפיסתו של פריי אלונסו די אורופסה', ציון, נא (תשמ"ז), עמ' 411–433; בער (לעיל, הערה 14), עמ' 388–390.
- 33 בינואר 1449 פרצה בטולידו מרידה נגד המלך חואן השני והקונסטבל (condestable) שלו, אלווארו דה לונה (Alvaro de Luna), אשר הטילו על העיר מס כבד כדי לממן את המלחמה באראגון. בראש גובי המס עמד אלונסו קוטה (Alonso Cota), שהיה נוצרי חדש; הוא ושאר הנוצרים החדשים היו היעד הראשון להתקפתם של המורדים.

למישרות ציבוריות.³⁴ ב'מסה נגד מדיינים וישמעאלים' יצא הקרדינל חואן דה טורקמדה במיוחד נגד מורדים אלה.³⁵

בספר של המאה ה'ט"ו, לאחר מאתיים שנות פעולה אינטנסיבית של הנזירים המנדיקנטים,³⁶ הגיעה האיבה כלפי היהודים לממדים של דמוניזציה. היא היתה רצופה שנאה ומהולה לא מעט באימה מפני כוונותיהם של מי שנתפסו כבעלי קשרים מיוחדים עם השטן.³⁷ פעולתם של הנזירים הדומיניקנים והפרנציסקנים להעמקת התודעה הנוצרית ולמלחמת חרמה

34 מסמך זה פורסם בידי בניטו רואנו (לעיל, הערה 21), עמ' 84-92. על מסמך זה ראה שם, עמ' 41-61; בער (לעיל, הערה 14), עמ' 382-385. סיקרוף (לעיל, הערה 26) ראה ב'כתב הפקודה' של 1449 את החוק הראשון בדבר 'טוהר הדם' בספר (שם; המהדורה הספרדית, עמ' 51-56); וראה גם: ולדיאן (לעיל, הערה 14), עמ' 158-159; S. Simonsohn, 'La "limpieza de sangre" y la Iglesia', *Actas del II congreso Internacional: Encuentro de las tres culturas*, Toledo 1985, pp. 299-310; השווה: לופז מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 22. על פרשת אלוארו דה לונה עיי': L. Suárez Fernández, *Historia de España. Edad Media*, Madrid 1978, pp. 531-542; מטרר (לעיל, הערה 16), עמ' 341-342. הנוצרים החדשים הואשמו שהם הולכים בדרכיהם הנלוות של אבותיהם היהודים. ההשקפה שהיהודים אינם נכונים לעסוק במלאכות פרודוקטיביות, אלא מחפשים לעצמם מישרות ששכרן בצדן בעמל מועט, אחזה בדעת הקהל בקסטיליה של המאה ה'ט"ו. תעיד על כך העובדה, שעוד בשלהי המאה יצא אנדרס ברנלדו (Andrés Bernáldez), הכרוניסטן של 'המלכים הקתולים', חוצץ נגד היהודים, אשר: '...por la mayor parte eran gentes logreras, e de muchas artes y engaños, porque todos vivían de oficios holgados, y en comprar y vender no tenían conciencia para con los christianos. Nunca quisieron tomar oficios de arar ni cavar, ni andar por los campos criando ganados, ni lo enseñaron a sus hijos, salvo oficios de poblados, y de estar asentados ganando de comer con poco trabajo' (A. Bernáldez, *Historia de los Reyes Católicos don Fernando y doña Isabel* (Biblioteca Autores Españoles, 70), Madrid 1953, p. 600

35 בסיפא של הפרולוג למסתו כתב טורקמדה על 'כתב הפקודה' המכונה בפיו 'הליך משפטי' (procesus): '...falsa, impia, et scandalosa ac erronea multa esse que suo blasphemio et impio processu sonuerunt. התיבה האחרונה, "sonuerunt", מכוננת לתהלים פג, ג: "יהמיון". עיין גם להלן, הערות 48, 91.

36 על מדיניותם הכללית של המסדרים המנדיקנטים, עיי': כהן (לעיל, הערה 12), עמ' 13-14.

37 איזידור מסביליה ראה בשעתו ביהודים בניו של השטן, שכן הם נוהים אחריו (*Sententiae I; PL*). (83, 574). ראה: J. Trachtenberg, *The Devil and The Jews. The Medieval Conception of: the Jew and His Relation to Modern Anti-Semitism*, New Haven 1943; מ (תשל"א), עמ' 360-375; הנ"ל, 'היהודים והשטן בתודעה הנוצרית בימי הביניים', שנאת ישראל לדורותיה (לעיל, הערה 26), עמ' 113-122. על היהודים בכרוניקות קסטיליאניות, ובמיוחד על הקשרים שיוחסו להם עם השטן, ראה: E. Gutwirth, 'Jews in Castilian Chronicles', *Jewish Quarterly Review*, LXXIV (1984), pp. 379-396; מ (תשל"א), עמ' 31. הביא גם דעות אלה בחיבורו 'מבצר האמונה'. בספר השלישי, בירור שני, 279-80, הוא כתב על מוצאם של היהודים, שהם אחים לַמונים ובנים לשטן: 'sunt fratres non minus demonum. et filii dyaboli necnon habentes pro vitrico serpentem eiusdem mores imitantes' (שם, 80). אף אלונסו דה אורופיסה כתב על היהודים משרתי השטן; עיי': אורפלי (לעיל, הערה 32), עמ' 421. על 'שטניזציה' של היהודי ראה: מונסאלבו אנטון (לעיל, הערה 11), עמ' 24-32; D. Sansy, 'Jalons pour une iconographie médiévale du juif', בתוך: בארוס (לעיל, הערה 11), א, עמ' 135-158.

במי שראו כאויבי הנצרות התבצעה בשני מישורים מקבילים. היו בהם יודעי ספר, דוגמת ריימונדוס מרטיני, אשר עסקו בפולמוס מלומד נגד היהדות;³⁸ היו אחרים, כגון הדומיניקני ויסנט פרר, אשר סבבו ברחבי קסטיליה, בכיכרות עריה וכפריה, וקראו לתשובה ולהמרת דתם של היהודים;³⁹ והיו גם מי שעסקו הן בהטפה בציבור והן בכתיבת חיבורי פולמוס, כגון הפרנציסקני אלונסו דה אספינה, בעל 'מבצר האמונה'.⁴⁰ מטיפים אלה השרו אווירה של חרדה בציבור והטילו אימה על מאויניהם.⁴¹ הם השפיעו בעת ובעונה אחת גם על עיצובן של גישות חברתיות עממיות, גם על פרסומן וגם על יצירת דעת קהל עממית נגד היהודים ונגד הנוצרים החדשים כאחד. היהודים מצדם לא איחרו להכיר בשנאתם של הנזירים המנדיקנטים כלפיהם.⁴² פגיעתם העיקרית של הנוצרים החדשים, כך טענו אותם מטיפים, היתה בהיותם מתייהדים ומייהדים (judaizantes) ובכך חוטאים במינוח טעני (haeresis; herejía) כלפי האמונה הנוצרית ומשחיתים את החברה הנוצרית.⁴³ הנוצרים

38 עיין: בער (לעיל, הערה 14), עמ' 90-102; בער ציין כי 'הספר (=פגיון האמונה) כשלעצמו הוא על-כל-פנים אות וסימן לקנאת הדת שנתגברה' (שם, עמ' 100). מלאכת כתיבתו של 'פגיון האמונה' נשלמה בערך בשנת 1280. יש לראות את פעילותם של הפולמוסנים המנדיקנטים בחצי האי האיברי על רקע פעילותם הכלל אירופית, שבאה לידי ביטוי בשריפת התלמוד בפרס (1240). הדומיניקנים והפרנציסקנים העתיקו מצרפת לספרד את שיטות התעמולה הדתית אשר סיגלו לעצמם במאבקם נגד המינוח ולא איחרו להפעילן נגד היהודים. עיין: י' בער, 'לבקורת הויכוחים של ר' יחיאל מפאריש ושל ר' משה בן נחמן, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 172-187; ח' מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תש"ל, עמ' 227-290; כהן (לעיל, הערה 12), עמ' 60-76, 131-156.

39 F. Vendrell, 'La actividad proselitista de San Vicente Ferrer, ראה: *Sefarad*, XIII (1953), pp. 87-104; B. Llorca, 'San Vicente Ferrer y su labor en la conversión de los judíos', *Razón y Fe*, CLII (1955), pp. 277-296; V. Beltrán de Heredia, 'San Vicente Ferrer, predicador de las sinagogas', *Salmanticensis*, II (1955), pp. 669-676; עמ' 323-325; קרטה (לעיל, הערה 4), עמ' 23-26. עדויות על המהומה בציבור (לעיל, הערה 14), עמ' 141-170. שגרם ויסנט פרר בקהילות ישראל, בהטפותיו אשר האיצו ביהודים להמיר את דתם, ראה: C. Carrete Parrondo, *Fontes Iudaeorum Regni Castellae (=FIRC)*, III: *Proceso inquisitorial contra los Arias Dávila segovianos: un enfrentamiento social entre judíos y conversos*, Salamanca 1986, no. 162, p. 94; no. 76, p. 48; idem, *FIRC*, II: *El Tribunal de la Inquisición en el Obispado de Soria (1486-1502)*, Salamanca 1985, no. 115, p. 62; no. 141, p. 74; מיוחס ג'יניאו (לעיל, הערה 19), עמ' 140-141.

40 ראה לעיל, הערה 31.

41 ברשומות האינקוויזיציה בהגמונות של סוריה (Soria) הועלו על הכתב (בשנת 1502) דבריה של פלונית, על הנשים שהיו בוכות שעה שהאזינו להטפותיו של נזיר נודד. עיין: קרטה (לעיל, הערה 39), ב, מס' 154, עמ' 80. על ההשפעה שנודעה למטיפים בציבור, ראה: ולדיאן (לעיל, הערה 14), עמ' 170-174.

42 ראה: א' גרוס, 'השטן והנצרות: דמונולוגיזציה של הנצרות בכתבי אברהם סבע', ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 91-105, ובמיוחד עמ' 92, הערה 8.

43 זו עמדתו של אלונסו דה אספינה (לעיל, הערה 31) בספר השני של 'מבצר האמונה', על מלחמתם של המינים נגד האמונה הנוצרית (49-79). אלונסו דה אספינה מיקד את התקפתו בנוצרים החדשים, שנחשבו בעיניו לגרועים שבמינים. הוא הדגיש שהמינים בני זמנו ומקומו עיוורים (ceci; שם, 49), ביטוי המשמש גם ביחס ליהודים (ראה לעיל, הערה 31). אלונסו מנה במיוחד ארבע-עשרה עבירות

החדשים נתפסו כאלמנט דחוי ודחייתם היתה טעונה רחשי חשד ובוז כלפיהם.⁴⁴ ביטוי ברור להלוך רוח זה ניתן למצוא בשירתו של בן הדור אנטון דה מונטורו (Antón de Montoro).⁴⁵ יחס זה של דחייה, חשד ובוז כלפי הנוצרים החדשים בא לידי ביטוי ברור גם באופיים של שמות התואר המנוגדים: 'נוצרים ותיקים' (cristianos viejos) מול 'נוצרים חדשים' (cristianos nuevos), אשר היו מקובלים בחצי האי האיברי במאה ה־15.⁴⁶ כך, דרך משל, הדגישו המורדים במלכות, אנשי טולידו בשנת 1449, את הניגוד בין 'מומר מזרע היהודים' (confeso) (del linaje de los judíos) לבין 'הנוצרים הוותיקים והנאותים' (cristianos viejos lindos). כינויים אחרונים אלה מופיעים ב'כתב הפקודה',⁴⁷ שנגדו יצא הקרדינל חואן דה טורקמדה ב'מסה נגד מדיינים וישמעאלים'. הוא כתב במפורש: 'ראינו לפנינו וקראנו הליך משפטי (processum) מסוים שנעשה בטולידו על ידי אנשים חטאים ומורדים באדונם הטבעי ובמלכם...'⁴⁸ הקרדינל הוסיף והעיד על עצמו, כי 'הליך משפטי זה נקרא ונבחן בקפידה על

אופייניות לחתרנותם ('per vias subterraneas subvertant') של המינים האמורים (שם, 152), שעליהן למד מחקירה (pesquisia) שנערכה נגדם בעיר טולידו (שם, 154): ראה: בער (לעיל, הערה 14), עמ' 386. חשוב להדגיש שחקירה זו נערכה בעת שלטונם של המורדים, אשר נגדם יצא טורקמדה ב'מסה נגד מדיינים וישמעאלים' (ראה לעיל, הערה 35).

44 סקירה על השקפותיהם של משוררי ה־Cancioneros הקסטיליאנים של המאה ה־15 על יהודים ונוצרים חדשים כאחד, ראה: C. Arbos, 'Los Cancioneros castellanos del siglo XV como fuente para la historia de los judíos españoles', *Eighth World Congress of Jewish Studies*, Division B, Jerusalem 1982, pp. 35–42.

45 בפואמה שהקדיש למלכה איזבלה ה'קתולית', בשנות השבעים של המאה ה־15, שטח את קיבלתו המרה וכתב, כי זה לו שבעים שנה מאז היוולדו ומעולם לא ניאץ את בוראו. הוא משנן את תפילותיו בקפידה, מקשיב למיסה, אוכל קותלי חויר לתיאבון ומצטלב, וחרף כל זאת, לעולם לא יוכל למחות את קלסתר המומר שדבק בו. שירתו של אנטון דה מונטורו, אשר נכתבה בלשון המדוברת, מעידה בבירור על הלוך הרחוקת בחברה של זמנו ומקומו: קסטיליה של המאה ה־15. ראה: Antón de Montoro, *Cancionero*, eds. F. Cantera Burgos & C. Carrete Parrondo, Madrid 1984, No. 35\5–10, p. 133: 'y nunca puede matar este rastro de confeso' (לעיל, הערה 14), עמ' 399–400.

46 שמות תואר אלה הציגו שני קטבים מנוגדים, שכל אחד מהם נתאפיין לא רק מעצמיותו, אלא – כבדימוי הראי – גם מתוך הניגוד הקיים ועומד בינו לבין שם התואר האחר, המצוי בקוטב הנגדי, שאינו אלא היפוכו הגמור. לצד שמות תואר כגון זכים, נקיים (limpios), יפים, נאותים (lindos) ונבחרים (rancios), שבהם התגדרו הנוצרים הוותיקים, אנו מוצאים שמות תואר כגון מוכתמים (maculados), מאראנוס, קונברסוס (conversos) וקונפסוס (confesos). אפילו judeoconversos מצייין בתוכו את מוצאם היהודי של מומרים אלה.

47 'כתב הפקודה', בתוך: בניטו רואנו (לעיל, הערה 21), עמ' 86, 91.

48 'Vidimus ante nos et legimus processum quemdam Toleti factum per quosdam impios homines domino et regi suo naturali rebelles...' 'מסה נגד מדיינים וישמעאלים', פרולוג, בתוך: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 42. ראה גם: שם, עמ' 43, 46–50 (הפרק הראשון של ה'מסה'); עמ' 78 (פרק שיש: '...in suo impio et iniquo processu'). טורקמדה הוסיף וכתב, שהמסמך נכתב ביוזמת ראש המורדים וכמה מעמיתיו ביקשו להציגו בתצרו (curia) של האפיפיור ניקולאס החמישי. כזכור, גינה האפיפיור את מורדי טולידו ודחה בשתי ידיים את 'כתב הפקודה'. ראה: בניטו רואנו (לעיל, הערה 21), עמ' 51, והשווה לנוסח הבולה האפיפיורית אצל סימונסון (לעיל, הערה 5).

ידינו, ונראה לנו מהרבה פנים טמא, מזיק, שעוריייתי עד מאוד ומלא טעויות למכביר.⁴⁹ חואן דה טורקמדה הציג את 'המדיינים והישמעאלים' – הם מי שניסחו ופרסמו את 'כתב הפקודה' האמור – כאויבי האל וכחיפוכם הקוטבי, על דרך השלילה, הן של הנוצרים החדשים והן של אבותיהם היהודים.⁵⁰

יחסם של המטיפים המנדיקנטים כלפי היהודים וכלפי צאצאיהם הנוצרים החדשים עלה בקנה אחד עם הגישה החברתית שהיתה מקובלת באותם ימים ביחס ליהודים ולמומרים מזרעם של ישראל. מטיפים אלה חתרו כידוע להתאים את טיעוניהם למערכת הערכים של קהל היעד שבאוזניו השמיעו את נאומוי ההטפה שלהם.⁵¹ הדבר מוכיח בבידור עד כמה קנו להן האיבה כלפי היהודים והדחייה כלפי הנוצרים החדשים שביתה בדעת הקהל בספרד. עם זאת, המטיפים המנדיקנטים הציבו עצמם בשורה הראשונה של הלוחמים על קידוש שם האמונה הנוצרית וההגנה עליה, וראו במלאכת ההטפה, הפולמוס והפצת הנצרות – לא פחות מאשר בדו־קרב של אבירים – התמודדות למען האמונה האמיתית היחידה.⁵² משימתו של המטיפ־הלוחם הנוצרי הוכתרה בהצלחה שלמה רק אם נסתיים מעשה ההמרה. והנה, דווקא לנוכח התעצמותם של גלי ההמרה בקרב יהודי ספרד, התנגשה הגישה הדתית המקובלת של הכנסייה הרשמית עם התפיסה החברתית העממית. הגישה הדתית עודדה יהודים נוספים להמיר את דתם, ואילו התפיסה העממית סירבה להכיר בתמורה־של־אמת במעמדם של הנוצרים החדשים מכוח הטבילה לנצרות. לדידה, מדובר בהעמדת פנים: המניעים להמרה הם חומריים בלבד והמומרים נוקטים בדרכים של תרמית והעמדת פנים.⁵³ אשר על כן, אין בעצם מעשה הטבילה כדי למחות את המומים והכתמים של היהודים מאז ומעולם, אף אם כלפי חוץ שמו על פניהם מסווה של נוצרים. בכך תקפו למעשה יריביהם של הנוצרים החדשים את הגישה הכנסייתית המקובלת. בנקודה זו טיפחו הנוצרים הוותיקים של קסטיליה אידיאולוגיה של מיעוט, ביוצאם

49 לופו מרטינו, שם, עמ' 42: 'Qui processus, a nobis diligenter lectus et examinatus, visus est nobis ex multiplici capite impius, et iniquus, ac plurimum scandalosus multisque erroribus plenus'

50 ראה להלן, הערות 82, 85, 130, 131, 134.

51 B.H. Rosenwein & L.K. Little, 'Social Meaning in the Monastic and Mendicant Spiritualities', *Past and Present*, LXIII (1974), pp. 4–32

52 על הלהט המיסיונרי של הלוחמים למען הנצרות במאה הי"ג תעיד פרשת חייו והגותו של רמון לול (Raimundus Lullus; Ramon Llull), יליד מיוקא (1235–1315). ספר הדרשות שלו נגד היהודים (*Liber praedicationis contra Judaeos*) שימש להטפה בבתי הכנסת היהודיים בשבתות ובימי ראשון. בשנת 1299 קיבל רמון לול מחיימה (Jaime) השני מלך אראגון היתר לדרוש בבתי הכנסת היהודיים. ראה: J. Régné, *History of the Jews in Aragon, Regesta and Documents 1213–1327*, eds. Y.T. Assis & A. Gruzman, Jerusalem 1978, Doc. 2719; M.D. Johnston, 'Ramon Llull and the Compulsory Evangelization of Jews and Muslims', *Iberia & the Mediterranean World of the Middle Ages*, ed. L.J. Simon, Leiden–New York–Köln 1995, pp. 3–37; P. Drost Beattie, "'Pro exaltatione sanctae fidei catholicae": Mission and Crusade in the Writings of Ramon Llull', *ibid.*, pp. 113–129

53 ראה למשל: El Memorial (לעיל, הערה 21), עמ' 118–119; מבצר האמונה (לעיל, הערה 31), ספר שני, 54. אלונסו דה אספינה האשים את הנוצרים החדשים שראו את האמונה הנוצרית כמירמה (truffa).

חוצץ נגד הנורמה שהיתה מקובלת על הכנסייה הרומית האוניברסלית. הכנסייה האיברית הרשמית, מצדה, דבקה בעמדתה ההיסטורית של הנצרות ועל כן אפשרה לנוצרים חדשים אשר שירתה להגיע למעמד נכבד.⁵⁴

במאה הט"ו נצבו נזירי המסדרים המנדיקנטים בתווך בין שתי הגישות המנוגדות הללו. ככל שהיו משכילים ומלומדים יותר, כן נהו אחר הנורמה הדתית הרשמית. זו היתה גם דעתו של הקרדינל חואן דה טורקמדה, בעל ה'מסה נגד מזיינים וישמעאלים'. כנגד זה המטיפים הנודדים, כגון אלונסו דה אספינה בשעתו, דחו בשתי ידיים הן את היהודים והן את הנוצרים החדשים.

עם הקמתה של האינקוויזיציה הספרדית החדשה, בשנות השמונים של המאה הט"ו, מוסד שהנזירים המנדיקנטים היו חוט השדרה שלו, נפטרו הנזירים מההתלבטות בין שתי הגישות. מעתה היתה דרכם של המטיפים הנוצרים סלולה לפניהם, לצאת חוצץ נגד הנוצרים החדשים שנחשדו במינוח כלפי הנצרות ולתבוע את גירושם של היהודים, כמי שמעודדים, מסייעים ומטפחים מינות זו. יתר על כן, עם הקמת האינקוויזיציה נטשו 'המלכים הקתולים' את מדיניותם ההיסטורית של מלכי קסטיליה שקדמו להם וניערו חוצנם מן הנוצרים החדשים, שמספרם כבר הגיע לרבות, נוכח גלי ההמרה שפקדו את הקיבוץ היהודי בחצי האי האיברי מאז גזירות קנ"א (1391).⁵⁵ יתר על כן, הפקרתם של הנוצרים החדשים סייעה למדיניותם של 'המלכים הקתולים', שעיקרה היה איחוד חצי האי האיברי תחת שלטון מלכותי ריכוזי איתן.⁵⁶ בנטישת הנוצרים החדשים לגורלם נענו 'המלכים הקתולים' למשאלה של דעת הקהל בזמנם ובמקומם, שסברה כי הנוצרים החדשים קשורים בעבותות רבים אל אחיהם היהודים. על היהודים הביאה מדיניות זו גירוש כללי בשנת 1492.⁵⁷

54 תעיד על כך, למשל, פרשת חייו של ר' שלמה הלוי, רבה של קהילת בורגוס בראשית המאה הט"ו, שהמיר את דתו והפך לפבלו (פאולוס) דה סנטה מריה (Pablo de Santa María), הגמונה של אותה העיר, בורגוס. בנו, אלונסו דה קרתחינה (Alonso de Cartagena), הלך בדרכי אביו. ראה: בער (לעיל, הערה 14), עמ' 308–314; מ' גלצר, 'פבלו דה סנטה מריה – שלמה הלוי – ויחסו לגזירות קנ"א', שנאת ישראל לדורותיה (לעיל, הערה 26), עמ' 147–157.

55 ההיסטוריון הקטלני חיימה ויסנס ויוס (Jaime Vicens Vives) אמד את מספר היהודים שהמירו דתם לנצרות בשנים 1391–1415 בכמאה אלף נפש; ראה בספרו (לעיל, הערה 14), עמ' 77. ברם, המחקר ההיסטורי לא הגיע לקביעה חד משמעית בעניין מספרם של הנוצרים החדשים במאה הט"ו, ברחבי חצי האי האיברי בכלל ובקסטיליה בפרט. יצחק בער העריך כי במשך י"ב שנות פעולתה (קודם הגירוש של 1492) 'גילתה האינקוויזיציה בערך 13,000 אנוסים, גברים ונשים מבוגרים... יש מקום לשער, שאנוסים רבים לא נחקרו עוד בתקופה שלפני הגירוש. מספרם, ביחד עם הבלתי-מבוגרים, עלה בודאי לרבות' (בער [לעיל, הערה 14], עמ' 463–464). דומה שחקר הנתונים הדמוגרפיים אמין יותר על בסיס רגיונלי מאשר על בסיס טריטוריאלי רחב. עיין: ולדיאן (לעיל, הערה 14), עמ' 173–174; קרטה (לעיל, הערה 4), עמ' 18–20.

56 J. Pérez, Isabel y Fernando. Los Reyes Católicos, Madrid 1988, pp. 321–346, esp. 342 (תרגום של: Isabelle et Ferdinand. Rois catholiques d'Espagne; מיטרה (לעיל, הערה 16), עמ' 353–354).

57 M. Kriegel, 'La prise d'une décision: l'expulsion des juifs d'Espagne en 1492', *Revue historique*, CCLX (1978), pp. 49–90; ח' ביינארט, 'גירוש ספרד – גורמים ותוצאות', מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 384–407; H. Kamen, 'The Expulsion: Purpose',

ב. המחבר ודורו

בעל ה'מסה נגד מדיינים וישמעאלים', הקרדינל חואן דה טורקמדה,⁵⁸ נולד בוויאדוליד שבקסטיליה בשנת 1388 ונפטר ברומא ביום 26 בספטמבר 1468. מאז 1403 היה חבר במסדר הדומיניקני. באמצע שנות העשרים של המאה הט"ו השלים את חוק לימודיו בפריס.⁵⁹ נחשב לעילוי⁶⁰ ובשעתו נמנה עם השורה הראשונה של רביי הכנסייה הקתולית. היה ידען מופלג בחוק הקנוני, תיאולוג בר סמכא ומחבר פורה ורב מוניטין.⁶¹ ברם, הדורות הבאים לא מצאו עניין בחיבוריו, שעסקו בעיקר בתיאוריה מדינית של הממשל בכנסייה. חיבוריו נכתבו בתגובה

- M.D. Meyerson, 'Religious and Consequence' בתוך: (לעיל, הערה 6), עמ' 74–91; בתוך: 'Change, Regionalism and Royal Power in the Spain of Fernando and Isabel' סימון (לעיל, הערה 52), עמ' 96–112. מאירסון תלה את מדיניותם של 'המלכים הקתולים' כלפי המיעוטים האתנו-דתיים בטעמים של אמונה (שם, עמ' 99). עם זאת הדגיש, כי קסטיליה היא שהותה גיא-החזיון לפעולתו של רגש אנטי-יהודי חזק מצד הנוצרים הוותיקים (שם, עמ' 107).
- I. Quétif & I. Echard, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, I, Paris 1719, 837b–839a; A. 58
Touren, *Histoire des hommes illustres de l'Ordre de Saint-Domenique*, III, Paris 1746, pp. 395–441; S. Lederer, *Der spanische Cardinal Johan von Torquemada, sein Leben und seine Schriften*, Freiburg Br. 1879; D.A. Mortier, *Histoire des Maîtres Généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs*, IV, Paris 1909, pp. 276–331; V. Beltrán de Heredia, 'Colección de documentos inéditos para ilustrar la vida del cardenal Juan de Torquemada, O.P.', *Archivum Fratrum Praedicatorum*, VII (1937), pp. 210–245; idem, 'Noticias y documentos para la biografía del Cardenal Juan de Torquemada', *ibid.*, XXX (1960), pp. 53–148; J. F. Stockmann, *Joannis de Turrecremata, O.P., vitam eiusque doctrinam de Corpore Christi mystico... tractavit*, Freiburg 1951; M. Candal, *Apparatus super decretum florentinum unionis graecorum de Torquemada*, Rome 1942, Th.M. Izbicki, 'Introduction', pp. V–VII; *Protector of the Faith: Cardinal Johannes de Turrecremata and the Defense of the Institutional Church*, Washington 1981.
- 'Die IIIa martii fuerunt licenciati anno CCCCmo XXIIIo: ...Fr. Johannes de 59
H. Denifle & A.E. Chatelain, *Turrecremata, presentatus Predicatorum*' *Chartularium Universitatis Parisiensis*, IV, Paris 1897, p. 428 (לעיל, הערה 1), עמ' 10, הערה 11.
- 'Primae adolescentiae annos humanis litteris, ac moralis et naturali Philosophiae 60
consecravat. Et, quod in puero praecipua admiratione dignum, tanta indole, tantaque facilitate prima litterarum rudimenta hausit, ut, ii, quibus illius institutio a principio fuit concredita, incertum habuerint, essetne illud discere in tam tenera aetate, an, ut A. Chacón & J. Eggs, *Purpura docta*, III, *ראה*: Plato persuasum habuit, reminisci' *ראה*: *ראה*: 7, עמ' 9, הערה 7.
- 'Fué auido en sus tiempos por gran teólogo, que cuando acaesca venir de cualquier 61
parte de la cristiandad alguna duda o cuestión de teología, todos se referían a la H. del *ראה*: *determinación que este cardenal entre todos los otros teólogos fiziese*' *Pulgar, Claros varones de Castilla, Clásicos castellanos*, XLIX, Madrid 1923, p. 122 *מצוטט אצל*: *ראה*: *ראה*: עמ' 11, הערה 15.

להתקפותיה של התנועה הקונציליארית, והיו אפוא, בעיקרו של דבר, יפים לשעתם. רק מקצת כתביו ראו אור בדפוס מאז המחצית השנייה של המאה ה־17.⁶²

במהלך דרכו הציבורית נטל טורקמדה חלק בוועידות הכנסייה הגדולות, אשר חרצו את גורלן של הכנסייה הרומית ושל האפיפיורות במאה ה־17.⁶³ הוא השתתף בוועידת קונסטנס (1414–1417) כאשר נלווה, כחבר זוטרי במשלחת הספרדית, אל לואיס דה ויאדוליד;⁶⁴ ובועידת באזל (1431–1449) כמשקיף רשמי מטעם חואן השני מלך קסטיליה.⁶⁵ טורקמדה השתתף גם בוועידת פלורנס (1438–1445), שבה נכשל הניסיון לגשר על הסכיזמה הגדולה עם הכנסייה היוונית-האורתודוקסית.⁶⁶ ראשית דרכו הציבורית של טורקמדה מעידה על אחריתה: כל ימיו היה אויבם הנחרץ של ההוסיטים ותומך נלהב במעמדה המונרכי של האפיפיורות. ככלל התאפיינו עמדותיו של טורקמדה בגישה לגאליסטית, אף שעל פי השכלתו והכשרתו היה קודם כל תיאולוג.

נקודת המוצא להשקפותיו המשפטיות היה קובץ החוק הקנוני של גרטיאן, בן המאה ה־12.⁶⁷ לאורך כל דרכו דחה טורקמדה את עמדותיה של התנועה הקונציליארית. הוא טען שהן מנוגדות לחוק הקנוני וראה בהן את מורשתם של מרסיליו מפדואה וויליאם מאוקהם, אשר סטו מדרך הישר של הכנסייה הרומית. כנגד זה הדגיש את עליונותה האוניברסלית של

- 62 איוביצקי (לעיל, הערה 58), עמ' 119. השווה: לופו מרטינו, שם, עמ' 8, הערה 3.
 63 V. Beltrán de Herdía, *Historia de la reforma de la provincia de España (1450–1550)*, Roma 1939, pp. 20–24; מצוטט אצל: לופו מרטינו, שם, עמ' 10, הערה 8. על עמדתו של ממלכת קסטיליה וכנסייתה בפרשת הסכיזמה הגדולה וועידות הכנסייה הגדולות במחצית הראשונה של המאה ה־17, עיין: ולדיאן (לעיל, הערה 14), עמ' 168–170. בסתיו 1439 ביטא הקרדינל דה טורקמדה את עמדתו בעניין התנועה הקונציליארית. ראה: E. Candal, *Oratio synodalis de primatu*, ed. E. Candal, Rome 1978, Philadelphia 1978, *The Papacy and the Levant 1204–1571*, K.M. Setton, Philadelphia 1978, esp. 53, n. 37; J. Gill, *Church Union: Rome and Byzantium (1204–1453)*, London 1979, No. XVII, p. 278, n. 17; Th.M. Izbicki, 'Dominican Papalism and the Arts in Fifteenth Century Rome', בתוך: סימון (לעיל, הערה 52), עמ' 270–287.
 64 L. Suárez Fernández, *Castilla, el cisma y la crisis conciliar*, Madrid 1970.
 65 Beltrán de Heredia, Colección (לעיל, הערה 58); הנ"ל, Noticias (לעיל, הערה 58), עמ' 53–148. איוביצקי (לעיל, הערה 58), עמ' ix, הדגיש שטורקמדה הכיר בצורך להביא לתיקון של העוולות בכנסייה, אף שהיה אויבם הנחרץ של המינוח ומצדד מובהק באבסולוטיזם האפיפיורי.
 66 קנדל (לעיל, הערה 58), עמ' VI–XVIII, מצוטט אצל: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 11; J. Gill, S.J., *Concilium Florentinum, Documenta et Scriptores*, editum consilio et impensis Pontificii Instituti Orientalium Studiorum, Series B., Vols. IV, V, Fasc. I, II, 1953. גיל (לעיל, הערה 63) דן בסוגיה זו במאמרים XIII–XVII, עמ' 205–377; ובמיוחד XVII, עמ' 265–285, על הגדרת ההגמוניה האפיפיורית בוועידת פלורנס. בעמ' 285, שם, הערה 22, נדונה עמדתו של הקרדינל דה טורקמדה בעניין מעמדו של האפיפיור והאיחוד בכנסייה, בהסתמך על ה־Apparatus, ראה קנדל (לעיל, הערה 58), עמ' 114. המלומד הישועי קנדל הדגיש, שתואן דה טורקמדה היה אחד התיאולוגים הבולטים שלקחו חלק בוועידה זו (לופו מרטינו, שם, עמ' 11).
 67 *Concordia Discordantium Canonum; Decretum Gratiani* (c. A. 1150); in: *Corpus Iuris Canonici*, ed. A. Friedberg, II, Graz 1959; עיין גם: איוביצקי (לעיל, הערה 63), עמ' 277.

הכנסייה ואת המעמד המונרכי של האפיפיור בתוכה. תחת הנהגתו של האפיפיור⁶⁸ חותרת הכנסייה הלוחמת אל תכלית קיומה:⁶⁹ תשועת הנשמות.

לדידו של טורקמדה, נחשב סקרמנט הטבילה לפעולה פורמלית אשר יצרה מחויבות משפטית של המאמין כלפי האורתודוקסיה הנוצרית. אם ייפול המאמין למשוגת המינות, מחובתה של הכמורה להשיבו לתקנתו.⁷⁰ הסקרמנטים הם האמצעים שעמדו לרשות הכמורה הנוצרית כדי להגשים יעד זה, כי בעזרתם יכול החוטא להתקדם אל עולם הקדושים. מכל מקום, קהילת המאמינים של טורקמדה הקיפה את כלל הנטבלים לנצרות והיה בה מקום לחוטאים ולקדושים כאחד.⁷¹ לעמדתו של הקרדינל ביחס לסקרמנט הטבילה נודעת חשיבות מיוחדת ב'מסה נגד מדיינים וישמעאלים', שבה תקף בחריפות את מי שהקלו ראש בכוחו של הסקרמנט האמור, אשר היה בעיניו ראשון בחשיבותו.⁷²

על פעילותו בזכות הפריורגטיבה האפיפיורית ונגד אנשי התנועה הקונציליארית שקמו נגדה זכה חואן דה טורקמדה לתואר 'מגן האמונה' (Defensor fidei) מידי האפיפיור אוגניוס הרביעי בשנת 1433.⁷³ בשנת 1439 נתמנה לקרדינל. הוא נשא ככהונות כנסייתיות רמות: עמד בראש הקנצלריה האפיפיורית, כיהן בכמה הגמונויות ומילא שליחויות דיפלומטיות רמות דרג מטעם האפיפיורות. כקרדינל השתתף בבחירת ניקולאס החמישי לאפיפיור ונמנה עם אנשי אמונו. לנוכח נפילתה של קונסטנטינופול בידי העות'מאנים בשנת 1453, צירף גם טורקמדה את קולו לתומכים בקריאתו של האפיפיור פיוס השני למסע צלב, קריאה שכזכור

68 'Hic autem unus praesidens pastor rector et gubernator in tota universali via Christi gerens rector et gubernator summus pontifex est', in: *Summa de ecclesia una cum eiusdem Apparatu super decreto Papae Eugenii IV in concilio Florentino de unione* N. López Martínez, 'El : מצוטט אצל: *Graecorum emanato*, Venice 1561, 1, 6–7v, 58v Cardenal Torquemada y la unidad de la Iglesia', *Burgense*, I (1960), pp. 45–71; ואה: איוביצקי (לעיל, הערה 58), עמ' 35–36.

69 טורקמדה הגיע למסקנה זו על סמך ניתוח אריסטוטלי: אין תכליתה של הכנסייה להתקיים בזכות עצמה, אלא עקב תפקידה להציל את החוטאים (ראה: איוביצקי, שם, עמ' 38).

70 טורקמדה לא התעלם מסוגיית מעמדם של אנשי כנסייה חוטאים וקבע שאין בכך כדי לפסול אותם מתפקידם. ראה: איוביצקי, שם, עמ' 35. דברים אלה יפים גם לגבי האפיפיור. לדידו של טורקמדה, היה האפיפיור הסמכות העליונה והקובעת בכנסיית המאמינים (שם, עמ' 87).

71 ראה: איוביצקי, שם, עמ' 24–35. רק ביום הדין האחרון יובדלו החוטאים מן הכנסייה, והכנסייה הלוחמת תהיה לכנסייה המנצחת. ראה: *Summa de ecclesia* (לעיל, הערה 68), 1, 13, 116–118; 1, 19. מצוטט אצל: איוביצקי (לעיל, הערה 58), עמ' 38. ניכרת כאן השפעתה של העמדה האוגוסטינית.

72 עיין ב'מסה' (לעיל, הערה 1), פרק ב, עמ' 53–59, בייחוד עמ' 57–59. שם מכנה המחבר את סקרמנט הטבילה 'מפתח הכניסה לכנסייה והיסוד לשאר הסקרמנטים' (ianua est ad Ecclesiam et fundamentum aliorum sacramentorum), בהסתמך על הלכות החוק הקאנוני ודברי אבות הכנסייה (שם, עמ' 58).

73 'Tam excelsi fortisque animi fuit, ut nulli precibus, nullis minis in iis quae fidei, quae veritatis, quae religionis erant, ab opinione sua posset averti: Qua propter vulgari vocabulo "Fidei defensor" est appellatus' Chacón–Eggs. ראה: (לעיל, הערה 60), עמ' 126; T. Ripoli, *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*, III, Roma 1781, p. 81; מצוטט אצל: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 9, הערות 4–5.

לא התממשה בפועל.⁷⁴ ככן דור הרנסנס, היה פטרון של אומנויות במנזרים של סוביאקו (Subiaco) ומינרבה (Santa Maria sopra Minerva; בעיבורה של רומא) וסייע בהפצת הדפוס באיטליה.⁷⁵

ג. ה'מסה נגד מדיינים וישמעאלים'

הקרדינל חואן דה טורקמדה כתב את ה'מסה נגד מדיינים וישמעאלים' בהנף קולמוס אחד, מחמת הצורך להשיב דבר למורדי טולידו ולחסום את דרכם אל האפיפיור. לשונו הלטינית צחה, אך מצויים בנוסח הכתוב גם ביטויים בלשון המדוברת,⁷⁶ השאובים אל נכון ממסכת הטיעונים שהעלו היריבים שעמם התפלמס.

בחיבור פרולוג ושישה-עשר פרקים. בסיומו של כל פרק הציג המחבר סיכום קצר ובו המסקנות המתחייבות מן הדיון.

1. פתיחת המסה

בפרולוג מנה חואן דה טורקמדה את אויבי העם הנבחר על פי המקרא והדגיש במיוחד את המדיינים והישמעאלים. בשם זה כינה את הנוצרים הרעים, שהם לא רק אויבי הנוצרים החדשים, אלא גם אויבי האל (inimici Dei). לידו של המחבר, הם אף משרתי השטן (ministri dyaboli), משום שההינו לכנות את העם הנבחר, הוא עם ישראל, בשם: 'אויב המין האנושי'.⁷⁷ השימוש בביטוי זה מעניין במיוחד, הואיל ובו פותחת הבולה שהוציא ניקולאס החמישי בנדון,⁷⁸ ביוזמתו של טורקמדה.⁷⁹

כבר בפתיחת ה'מסה' הופך אפוא חואן דה טורקמדה את היוצרות: רודפיהם של הנוצרים החדשים הם 'אויבי המין האנושי' ומשרתיו של השטן, הם ולא הנוצרים החדשים. הוא יוצא

74 S. Runciman, *A History of the Crusades*, Cambridge 1954, III, pp. 467–468; סטון (לעיל, הערה 63), עמ' 196–314. הקרדינל דה טורקמדה תמך באפיפיור פיוס השני בעניין הקונגרס במנטובה (שם, עמ' 207). במעמדו כקרדינל של סיקסטוס הקדוש (S. Sisto), הגיש לאפיפיור פאולוס השני סיוע כספי (שם, עמ' 282, הערה 44).

75 בשנת 1464 בקירוב זימן טורקמדה אומנים גרמניים כדי שיעילו דפוס במנזר סוביאקו. ראה: לופז מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 8, הערה 2. על הפעילות התרבותית במנזר של מינרבה, עיין: איזביצקי (לעיל, הערה 63), עמ' 273–281. טורקמדה הזמין אצל הנזיר הצייר פרה אנג'ליקו (Fra Angelico), אולי בראשית שנות החמישים של המאה ה-15, פורטרט עצמי בתפילה לרגלי הצלב, כנראה לתא-הנזירים שלו במינרבה. פורטרט זה שמור עתה במוזיאון של אוניברסיטת הרוורד שבארצות הברית (שם, עמ' 278–279).

76 ראה למשל להלן, הערה 134; והשווה גם: לופז מרטינו, שם, עמ' 29.

77 ראה שם, עמ' 42.

78 ראה: סימונסון (לעיל, הערה 5), עמ' 935.

79 ראה להלן, הערה 118.

דווקא נגד המאשימים, ולא נגד אלה אשר הואשמו על ידי הנוצרים הוותיקים במעשי מינות ובקשרים עם השטן,⁸⁰ בעוון היותם 'יהודים נטבליים'.⁸¹

טורקמדה יצא בחיבורו נגד מי שהוא כינה 'מדיינים וישמעאלים'. הוא הזכיר את הכינויים הללו בצירוף תוארי גנאי, כגון חוטאים (impii), ארורים ביותר (dampnatissimi) ותאבי רשע (malivoli).⁸² כינויים אלה, ובמיוחד הכינוי חוטאים, מתייחסים בהקשר הדתי אל מי שמופקעים מכלל הגאולה הנוצרית. יש אירוניה מרה בכך ש'כתב הפקודה', שנגדו יצא חוצץ המחבר, היה הנדבך הראשון לחקיקת חוקי טוהר הדם בספרד.⁸³

טורקמדה כתב, שהמדיינים והישמעאלים היו 'שונאים ואויבים ותיקים' לעם ישראל, אשר בקרבו צמחה האמונה באל אחד.⁸⁴ המקרא מעיד, שאנשי מדבר אלה היו אויביו של עם ישראל, אך גם שארי בשרו וקרוביו. יש אפוא משמעות עמוקה לבחירת העממים הללו דווקא, ולא 'עמלקים', 'כנענים' או כל עם אחר מ'שבעה גויים רבים ועצומים',⁸⁵ שהיו בשעתם אויביו הנחרצים של עם ישראל במהלך דרכו ההיסטורית, מיציאת מצרים ועד ההתנחלות בארץ הבחירה. בחירה זו מעידה על יחסו של טורקמדה כלפי מי שראה לכנות 'מדיינים וישמעאלים'.

טורקמדה בחר למקד את דיונו בתהליך הולדתו והתגבשותו הדתית של עם ישראל, אשר נגאל ברצון האל משעבוד מצרים ועשה דרכו, ארבעים שנה במדבר, אל ארץ הבחירה. המקרא ומפרשיו ראו בפרק המדבר בקורותיו של עם ישראל תקופת מעבר, שבה טוהר העם מסיגים שדבקו בו והכין עצמו לקראת העתיד. בעבור הנצרות סימלה כניסת העם לארץ המובטחת את הגאולה. ברוח זו, נתפסה התנכלותם של אנשי המדבר לעם הנבחר כניסיון להכשיל ולמנוע את הגאולה. המחבר ראה במדיינים ובישמעאלים את אויביו של העם הנבחר. ואולם, דינם של אויבים אלה לא נחרץ להיכרת מעל פני האדמה, דוגמת עמלק;⁸⁶ אדרבא, הם היו קרובים ושארי בשר לישראל, שאינם חייבים כרת ויש להם תקנה.

חואן דה טורקמדה כיוון כאן לבני דורו, הנוצרים הוותיקים מורדי טולידו בשנת 1449,

80 ראה לעיל, הערה 37.

81 ראה לעיל, הערה 22.

82 בעיקר רוח השימוש בכינוי impii. ראה: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 51, 61, 71, 82, 87, 89, 92, 95, 96, 117; הכינוי malivoli מופיע שם, עמ' 53, 54. הכינוי dampnatissimi מופיע שם, עמ' 75.

83 סיקרוף (לעיל, הערה 26), עמ' 51-56.

84 '...in prophetiam loquentis de inimicis et antiquis hostibus populi israelitici apud quem unius Dei fidei notitia et cultus divinitatis vigeat...' (לעיל, הערה 1), פרולוג, עמ' 41.

85 דברים ז, א. המחבר פתח את הפרולוג למסתו בפסוקי תהלים פג, ג-ה, שבהם נמנו האויבים אשר אמרו על ישראל: 'לכו ונכחדים מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד'. מכלל העמים שנמנו באותו מזמור בחר טורקמדה במדיינים ובישמעאלים להפנות כנגדם את חצי מסתו. ישמעאל מתואר כ'פרא אדם ידו בכל ויד כל בו ועל פני כל אחיו ישפך' (בראשית טז, יב); ואילו המדיינים החטיאו את בני ישראל במדבר ולימים ישראל פגעו בהם במצוות האל (במדבר לא, א-ג).

86 ראה: שמות יז, יד; דברים כ, טז.

אשר יצאו חוצץ נגד קבלת יהודים מומרים לנצרות כחברים שווי זכויות בקהילת המאמינים.⁸⁷ הוא גינה אותם על שהתנכלו ברשעות (malitia) לנאמני האל מזרע ישראל (de populo ysaëlitico descendentes), וראה בהם 'נוצרים רעים ואנשים סוטים מדרך הישר' (mali xpiani et perversi homines).⁸⁸ בעל ה'מסה' חתר להעמיד 'מדיינים וישמעאלים' מודרניים אלה (במושגי דורו הוא) על טעותם ולהשיכם אל דרך הישר.

טורקמדה בנה את טיעונו, בעיקרו של דבר, על פירוש כתבי הקודש בדרך האלגוריה בנוסח השמרני, ברם הוא לא התיר דבר זה ליריביו, אנשי טולידו. עם זאת, הוא לא משך ידו מפירוש על פי פשוטו של מקרא, במקום שהדבר נראה רצוי לעניינו. בסוגיית הפרשנות למקרא (exegesis) בחר טורקמדה ללכת בדרך השמרנית, אשר פירשה את הברית הישנה כ-*praefiguratio* ('ציורי דברים', בלשונו של הרמב"ן בשעתו⁸⁹), היינו הצגה מוקדמת של העתיד להתגלות בבירור בברית החדשה.⁹⁰

טורקמדה בנה את טיעונו נגד 'הנוצרים הרעים' של דורו על פסוקי תהלים פג, המדברים על אויבי האל אשר 'יהמיון' ואשר 'נשאו ראש' נגד האל ועמו.⁹¹ הוא קיווה אפוא, שגורלם של אותם 'נוצרים רעים' בדורו יהיה כגורלם של המדיינים והישמעאלים במקרא. לעומת זאת, בעוסקו בפסוקי מקרא המרשיעים את ישראל, בחר בדרך האלגוריה, אך לא משך ידו גם מפשוטו של מקרא. כך עשה, דרך משל, בפרק התשיעי של ה'מסה', בבואו להפריך את טיעוניהם של מורדי טולידו. הם מצאו את גנותם של ישראל בכתוב 'דור תהפכת המה בנים

87 ראה לעיל, הערות 21, 34.

88 לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), פרולוג, עמ' 41-42.

89 פירוש הרמב"ן על התורה, הקדמת ספר שמות; מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט, א, עמ' רעט. ועיי' ע' פונקשטיין, 'פרשנותו הטיפולוגית של הרמב"ן', תדמית ותודעה היסטורית (לעיל, הערה 10), עמ' 157-179.

90 B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1941, pp. 1-23. מאז ימיו של אירניאוס (Irenaeus) הגמונה של ליון (130-200 לסה"נ), נעשה בפרשנות הנוצרית שימוש בעקרון האקומודציה (accomodatio) לקריאה הנוצרית של המקרא בדרך של 'דמות וסמל' ולהבנתו על דרך 'האמת הנוצרית'. עיי' פונקשטיין (לעיל, הערה 89), עמ' 160, שם הגדיר המחבר את עקרון האקומודציה כ'סיגול של ההתגלות האלוהית לדרגת תפיסתה והתקדמותה של האנושות'. עיי' גם: A. Funkenstein, *Theology and the Scientific Imagination from the Middle Ages to the Seventeenth Century*, Princeton 1986, pp. 10-11. על המסורת הפרשנית היהודית, שבה קידמו רש"י ותלמידיו בעלי התוספות את פרשנות המקרא בדרך הפשט, עיי' ש' קמין, רש"י – פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 11-22. עד כמה שהדברים אמורים בספרות הפולמוס, שהיא החשובה לעניינו, התמידו הנוצרים בפרשנות האליגורית. היהודים, לעומתם, נטו להיצמד ללשון הכתובים ולהקשרם ובכך לנסות להדוף את המשמעות שייחסו לכתובים יריביהם הנוצרים על סמך פרשנות אליגורית. ראה גם: א' גרוסמן, 'הפולמוס היהודי-נוצרי והפרשנות למקרא בצרפת במאה ה'י"ב', ציון, נא (תשמ"ז), עמ' 29-60, ובייחוד עמ' 58-60.

91 טורקמדה פתח את מסתו בציטוט מתהלים פג, ג. ראה: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), פרולוג, עמ' 41-43. המחבר גם בחר לחתום את ה'מסה' בתיבה: 'יהמיון' (sonuerunt), מתוך אותו כתוב. ראה: שם, עמ' 136: 'Ex quibus omnibus sufficiens patet responsio ad omnia que adversarii in malitie et impietatis eorum argumentum et fundamentum sonuerunt adversus fideles xpianos de populo israëlitico originem ducentes' והשווה לעיל, הערה 35.

לא אֶמֶן בם' (דברים לב, כ),⁹² ואילו בעל ה'מסה' קבע, שלא דיבר משה בבני ישראל כולם, הואיל והוא בעצמו ואחרן אחיו נמנו עם כלל זה. לדעתו, בקרב בני ישראל היו גם אנשים רצויים 'לאל'. הוא תמך את דבריו בפירושו של המלומד הפרנציסקני ניקולס מלירה (Nicolaus Lyranus; 1270–1340), אשר ידע את הלשון העברית והכיר את פרשנות המקרא היהודית ובמיוחד את זו של רש"י.⁹³ טורקמדה ציטט את ניקולאס, אשר כתב: 'השלם עומד במקום החלקי, בהתאם לכלל מסוים בפרשנות לכתבי הקודש. ניתן אפוא לומר, שהיו רשעים הרבה בעם ישראל, ועם כל זה רבים ביניהם היו טובים'.⁹⁴ לצורך הפרכת טיעוניהם של יריביו הציג טורקמדה פירוש מסורתי על דרך האלגוריה, בהתאם לכללים שחלים על פרשנות זו. לעומת זאת, כאשר בא לסתור את טיעונם של 'המדיינים והישמעאלים', אשר ציינו את גנותם של ישראל מפי המושיע (מתי טו, ח): 'העם הזה נגש בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחק ממני'⁹⁵, הוא הסתמך על פירוש מילולי. הוא הביא את הכתוב באותו הפרק וקבע, כי 'באותו מקום לא דיבר האדון בכלל עם ישראל, אלא בכוהנים, בסופרים ובפרושים'.⁹⁶

2. מורדי טולידו והשקפותיהם

את עמדותיהם של המורדים, כפי שבאו לידי ביטוי ב'כתב הפקודה',⁹⁷ ניתן לסכם בדברים הבאים: (א) העיר טולידו ותושביה מחזיקים בזכויות ההיסטוריות שהעניקו להם המלכים

92 ה'תזכיר' ציין את האמור בתהלים 'האזינו השמים ואדברה', שם מכנה אותם דויד (י), בין היתר, מנאפים ועובדי עבודה זרה (בניטו רואנו [לעיל, הערה 21], עמ' 117, והשווה עמ' 103). המהדיר של ה'תזכיר', אלוי בניטו רואנו, העיר (שם, הערה 8, וכן עמ' 104, הערה 1), כי בכתב יד אחר (2041) מיוחס הציטוט כהלכה למשה בספר דברים.

93 על שיטתו הפרשנית, עיין: H. de Lubac, *Exégèse médiévale. Les quatre sens de l'écriture*, Paris 1959, I, p. 23.

94 ניקולאס מלירה על דברים לב, כ: מצוטט ב'מסה' בראש הפרק התשיעי. ראה: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 85: 'Quod accipitur totum pro parte, secundum illam regulam exponendi erant multi boni'. ניקולאס הזכיר בפירוש 'כלל לשם פירוש כתבי הקודש': הואיל וניתן לקבל את השלם במקום חלק מחלקיו, נמצא שבצד הרשעים, שבהם מדבר הכתוב בלשון של כלל, התקיימו גם צדיקים, כחלק אחר של אותו השלם. generatio ('דור') הוא לשון יחיד ואילו filii ('בנים') הוא לשון רבים.

95 אף אלונסו דה אספינה העלה פסוק זה בפרולוג לחיבורו מבצר האמונה (לעיל, הערה 31), ג2, לשם תיאור אויבי האל ובראשם 'מיונים ונוצרים סוטים', וכוונתו, לאורך כל חיבורו, לנוצרים חדשים: 'Sed o altissime deus multi hec confitentur labiis quorum cor longe est a te. Alii nituntur evertere hanc veritatem et verbis et factis quorum quidam sunt heretici et perversi xpiani'.

96 מתי טו, ט: 'ותיהי יראתם אתי מצות אנשים מלמדה'. טורקמדה פירש: 'Isti autem ipsi erant qui magistri, qui doctores erant in populo, sacerdotes, scribe et pharisei'. הוא ביאר אפוא 'מצות אנשים מלמדה' כמכוון אל המלומדים בעם, היינו כוהנים, סופרים ופרושים. ראה: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), פרק ח, עמ' 83. פסוקי מתי טו, ח-ט מביאים, כלשונם, את דברי ישעיה כט, יג.

97 ראה לעיל, הערה 34.

הקסטיליאניים.⁹⁸ (ב) בפריבילגיה שהעניק לטולידו 'דון אלפונסו, מלך קסטיליה וליאון',⁹⁹ הוא:

ציווה ופקד שלא יוכל איזה שהוא מומר מזרע היהודים (confeso del linaje de los judíos) להחזיק ולקיים בידו איזו שהיא מישרה או טובת הנאה בעיר האמורה טולידו, וכן באדמתה, בגבולה ובתחום שיפוט, מחמת שהם חשודים על דבר האמונה של אדוננו ומושיענו ישו המשיח ומחמת סיבות וטעמים אחרים שנכללו בפריבילגיה האמורה.¹⁰⁰

(ג) בהווה (שנת 1449) מחזיקים המומרים האמורים במישרות השירות למלך באורח של עריצות (tyranizadamente).¹⁰¹ דבר זה עומד בניגוד גמור למה שנקבע בפריבילגיה האמורה, ובכך יש פגיעה גסה בזכויות ההיסטוריות של העיר טולידו ושל 'הנוצרים הוותיקים והנאותים' (christianos viejos lindos).¹⁰² (ד) פרנסי טולידו, ובראשם פרו סרמיינטו, החליטו לאסור בחוק על המומרים לנצרות מזרע היהודים להחזיק במישרות ציבוריות או פרטיות, אשר באמצעותן יכלו להזיק או לגרום עוולות כלשהן לנוצרים הוותיקים והנאותים. (ה) מחברי המסמך מנו את עבירותיהם של המומרים הן כלפי ישו והאמונה הנוצרית והן כלפי העיר טולידו, בהיותם בני ברית ובסייעם לדון אלווארו דה לונה במלחמתו בה.¹⁰³ בכך גילו מחברי המסמך את עמדתם, שהנוצרים החדשים מחזיקים במעשי אבותיהם היהודים, אשר הסגירו את טולידו לידי המוסלמים.¹⁰⁴

כחיוזק ל'כתב הפקודה' של מורדי טולידו, ובמגמה לשכנע את האפיפיור שלא לדחות את עמדת המורדים ואת טיעוניהם,¹⁰⁵ חיבר בוגר בית האולפנה (bachiller) מרקוס גארסיה דה מורה (Marcos García de Mora)¹⁰⁶ את 'התזכיר' שלו בסתיו של שנת 1449.¹⁰⁷ בעל

98 לפנינו טענות של קהילה ימי ביניימית בשם הנוהג והמנהג העתיקים (uso y costumbre), שאותם אין איש רשאי להפר, ואפילו המלך. ראה: לופז מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 85.

99 נתלקו היסטוריונים בדעותיהם לגבי זהותו של דון אלפונסו זה. מקצתם גרסו שהכוונה לאלפונסו העשירי המלומד (1252–1284), ומקצתם סברו, שמדובר באלפונסו האחד-עשר (1312–1350) או באלפונסו השמיני (1158–1214). עיין: בניטו רואנו (לעיל, הערה 21), עמ' 44–46. היסטוריון זה קובע (שם, עמ' 45), שכל הנראה לא נתקיימה פריבילגיה מעין זו כלל ועיקר.

100 שם, עמ' 86.

101 שם, שם.

102 שם, עמ' 91.

103 שם, עמ' 88.

104 A. Meyuhas Ginio, 'El concepto de perfidia judaica de la época visigoda en la perspectiva castellana del siglo XV', *Helmantica, Filología Clásica y Hebrea*, XLV [139–141] (1995), pp. 299–311.

105 בניטו רואנו (לעיל, הערה 21), עמ' 66–71.

106 שם, עמ' 85–131.

107 ראה לעיל, הערה 21. בניטו רואנו העריך, שבעל 'התזכיר' התפלמס ישירות עם הקרדינל של סיקסטוס הקדוש, הוא חואן דה טורקמדה. עיין: שם, עמ' 103–132, ובייחוד עמ' 107. בתגובה אחרת ל'כתב הפקודה', צידדו כמה אנשי כנסייה בקסטיליה גופא בזכותם של היהודים המומרים לנצרות: אלונסו דה קרתחינה, לופי דה בריינטוס ופרנאן דיאז מטולידו. הם תבעו להבדיל בין מומרים כנים לבין

ה'תזכיר' האשים את 'הקרדינל של סיקסטוס הקדוש' – הוא חואן דה טורקמדה – בכך שמנע משלוחי העיר טולידו לשטוח את טענותיהם בפני האפיפיור ניקולאס החמישי.¹⁰⁸ ה'תזכיר' מבסס את אשמתם של הנוצרים החדשים על פגיעותיהם בנורמות החיים של הנוצרים.¹⁰⁹ הוא כולל התייחסות מפורטת לעבירותיהם הדתיות של המומרים לנצרות ובמיוחד 'נאצות כלפי שמיא ומינויות' ('herejías y blasphemias').¹¹⁰ בעל ה'תזכיר' הפנה את טיעונו 'אל האב הקדוש', 'אל המלך המורם מעם ורב העוצמה' ואל כל שליטי העולם הנוצרי החברים ב'כנסייה הלוחמת' (Iglesia militante), היא קהילת המאמינים בנצרות.¹¹¹ הוא הסתמך הן על החוק הקנוני והן על החוק המלכותי, כאשר יצא נגד קביעותיהם של האפיפיור ושל המלך בפרשת המרידה בטולידו. לדידו, הוטעו האב הקדוש ומלך קסטיליה והולכו שולל בידי אלוורו דה לונה (שאותו כינה בשם 'סירן'), אשר פעל מכוח רשעותם של היהודים.¹¹² בעל ה'תזכיר' צידד בגירוש הטיינים ועקירת המינויות.¹¹³ לאור חומרת הפשעים שבוצעו, זכאית העיר טולידו לאחוז בנשק לשם הענשת עושי העוולה המצויים בתחומיה.¹¹⁴ אשמתם של אלה הוכחה בעליל בחקירות (pesquisas) שנעשו נגדם.¹¹⁵ המורדים בטולידו היו ערים לכך שהואשמו במרידה במלכות ובכנסייה מן הגישה שהיתה נקוטה בידי הכנסייה הרשמית לגבי מומרים. על כן ביקשו למצוא לגישתם בסיס משפטי

- מעמידי פנים והזהירו (בייחוד לופי דה בריינטוס), שאם יאסר על מומרים לנצרות להחזיק במישרות יחדלו יהודים מלהמיר את דתם. ראה: ביינארט (לעיל, הערה 6), עמ' 229–230.
- 108 כך אומרים, שמחמת עורמתו של הקרדינל של סיקסטוס הקדוש, בהיותו מונע בכוח הרדיפה היהודית של שארי בשרו (אפשר שיש כאן רמז למוצאו היהודי של הקרדינל, וראה גם להלן, הערה 142) ומהעוצמה של דון אלוורו דה לונה קשה העורף, סירב להתיר [לנציגי העיר טולידו] להתייצב בפני האב הקדוש ניקולאס ואטם אוניו [לטענותיהם]. ראה: *como se dice que por la astucia del Cardenal de San Sixto, incitado por la judaica persecucion de sus parientes e por la potencia del obstinado don Aluaro de Luna...* חואן דה טורקמדה מצדו נקט בתיבה 'astutia' כדי לתאר את דרכיו של השטן, שאותן ייחס ליריביו, אשר ביקשו להציב חיץ ולהפלות בין המאמינים הנוצרים; ראה להלן, הערה 139.
- 109 ב'תזכיר' נמנו עבירותיהם של הנוצרים החדשים שהיו בגדר התייחדות (judaizar): קיום מצוות היהדות; ההקפדה על ימי הצומות על פי תורת משה; שמירת השבת ועבודה ביום האדון; אכילת בשר בימים שהכנסייה אוסרת על כך; התקנת מנורה בבית הכנסת (Ginoga) לכל אחד מ'הבוגרים היהודים הנטבלים' והקפדה ליתן ממון לקניית השמן לאותן המנורות; השתתפות בתפילות היהודיות מדי יום ביומו; נשיאת תפילה נגד הנוצרים; עשיית סגולות לנשים ברות בבית הכנסת; ועוד 'מעשי מינות רבים ומכוערים ביותר, שיש בהם עוול ובוז לאמונתנו הקדושה הקתולית'. ראה: בניטו רואנו (לעיל, הערה 21), עמ' 113.
- 110 'אלה נעשו ונאמרו בידי האנשים הבוגדים האמורים, ומעשי עריצות (tiranías) רבים אחרים שבוצעו נגד הדת (maleficios)...'; בניטו רואנו, שם, עמ' 106.
- 111 שם, עמ' 103.
- 112 שם, עמ' 107–108.
- 113 שם, עמ' 111.
- 114 שם, שם.
- 115 שם, עמ' 112; והשווה לעיל, הערה 43. החקירה שנעשתה בטולידו נגד הנוצרים החדשים נזכרה גם ב'כתב הפקודה' (בניטו רואנו [לעיל, הערה 21], עמ' 88), ודן בה גם אלונסו דה אספינה, מבצר האמונה (לעיל, הערה 31), ספר שני, בירור שישי.

בחוק הקנוני ובחוק הממלכה, ואף טענו שהיו נתינים נאמנים למלכם וכלל לא התנגדו לגישה הכנסייתית; אדרבא, פרשנותם היא הצודקת¹¹⁶ והם העומדים בפרץ שניבעה מחמת העדר פעולה נאותה מצד הסמכות האפיפיורית. טענותיו של בעל ה'תזכיר' מבוססות על קריאתו שלו את החוק הקנוני, והוא הדגיש את השוני במעמדם של היהודים המומרים לנצרות על רקע מוצאם היהודי.

נמצא שלפנינו גישה ברורה של דחייה חברתית של הנוצרים החדשים על רקע של חשד ובוז כלפיהם, יותר מאשר התייחסות להלכות שנקבעו בפולמוס היהודי-הנוצרי (*adversus Judaeos*). גישה זו הלכה והתגברה בקסטיליה לקראת אמצע המאה ה־11, ואפשר שיעדיה היו לא בני הדור הראשון של הנוצרים החדשים, אלא דווקא צאצאי המומרים, ובמיוחד אלה מביניהם אשר הצליחו להעפיל ולהגיע לעמדות בכירות בשירות המלוכה, עמדות אשר הקנו להם שררה על הנוצרים הוותיקים. על רקע המאבקים החברתיים ומלחמות האחים שהתחוללו בקסטיליה במאה ה־11, אין תימה שהמורדים בכתר הציגו את הצלחותיהם של הנוצרים החדשים כפועל יוצא של מעשי עריצות וכפגיעה בזכויות ההיסטוריות שלהם.

3. הבולה האפיפיורית

התנגדותם הנחרצת של חוגים אלה לקבלתם של נוצרים חדשים מזרע ישראל לשורות הקהילה הנוצרית הציבה אותם במחנה מתנגדיה של האפיפיורות, שהרי הציגו עמדה מנוגדת באורח קוטבי למדיניותה המסורתית של הכנסייה הרומית. ברם, גם בחצר האפיפיורית נשמעו קולות אחרים בסוגיה זו במהלך השנים. כך אירע, דרך משל, במרוצת המאבק על האפיפיורות בין אנאקלטוס השני (Anacletus; 1130–1138) לבין אינוקנטיוס השני (Innocentius; 1130–1143), שעה שאויביו של הראשון ציינו את מוצאו היהודי, כתם אשר לא יכול להימחות לעולם.¹¹⁷

המדיניות האפיפיורית הרשמית הוצגה בבולה 'אויב המין האנושי' (*Humani generis*)

116 בעל ה'תזכיר' הכריז על עצמו שהוא '...מגן האמונה והמשפט'. בניטו רואנו, שם, עמ' 128: *yo soy eloquente defensor de la fée e de la justicia*. כזכור, זכה הקרדינל חואן דה טורקמדה בתואר *Fidei defensor* מידי האפיפיור אאוגניוס הרביעי בשנת 1439 (והשווה לעיל, הערה 73).

117 אנאקלטוס השני הואשם שהיה ממוצא יהודי ומן הדין לחשוף כתם זה (*Libet igitur praeterire*) 'antiquam nativitatē eius originem et ignobilem similem prosapiam', שהמירו דתם לנצרות, הוסיפו אבותיו ללכת בדרכי היהודים, לעסוק בריבית ולקיים את מצוות המילה, ובכך נמצאו חוטאים בשלילת הטבילה הנוצרית; מכאן ההאשמה בבוגדנות (*perfidia*) יהודית. עיין במכתבו של ארנולף דה ליזיה (Arnulf de Lisieux) בשם האפיפיור אינוקנטיוס השני, אשר נכתב בין השנים 1133–1135. ראה: *Historia, Scriptores*, XII, Hannover 1856, pp. 707–720; *De Lite*, III, Hannover 1897, pp. 92–93; 'Tractatus de Schismate orto post Honorii I mortem', *PL*, 201, cols. 179–181. עיין גם: A. Grabois, 'The "Hebraica Veritas" and Christian-Jewish Relations in the Twelfth Century', *Speculum*, L (1975), pp. 593–612; M. Stroll, *The Jewish Pope*, Leiden 1987; G. Dahan, *Les intellectuels chrétiens et les juifs au moyen-âge*, Paris 1990, p. 528. דהן טוען שמדובר בקונפליקט בעל אופי פוליטי ולא דתי.

(inimicus), שהוציא בפאבריאנו (Fabriano) האפיפיור ניקולאס החמישי ביום 24 בספטמבר 1449. בולה זו נכתבה הודות להתערבותו של חואן דה טורקמדה,¹¹⁸ ובה דחה האפיפיור בשתי ידיים כל אפליה בין נוצרים לנוצרים, בהסתמכו על כתבי הקודש ובעיקר על דברי פאולוס באיגרת אל הרומים.¹¹⁹ הבולה האפיפיורית חוזרת ומאשרת את חוקיהם של מלכי קסטיליה אלפונסו העשירי ה'מלומד' (El sabio), אנריקה השלישי וחואן השני. הם אסרו מכל וכל אפליה בין נוצרים ותיקים (antiqui Chrisriani) לבין מי שזה מקרוב המירו דתם לאמונה הנוצרית, ו'במיוחד מי שבאו מהעם הישראלי' (maxime de Israhelítico populo...),¹²⁰ בכל הנוגע למישרות, למעלות ולכיבודים כנסייתיים וחילוניים.

במקום שבו דנה הבולה בדיניה של מלכות קסטיליה מודגש מוצאם של המומרים החדשים מזרע ישראל. בהמשך מאשר האפיפיור, בתוקף סמכותו האפוסטולית, את האיסור החד משמעי על אפלייתם של כל המומרים לנצרות. הוא מתייחס ל'מומרים לנצרות, יהא זה מקרב הגויים או מהיהדות, או מכל כת שהיא'.¹²¹ התייחסות זו אל מוצאם האפשרי של מומרים 'מקרב הגויים' או 'מכל כת שהיא', ולא רק מן היהדות, שונה באורח קוטבי מהעמדה שהציגו מורדי טולידו; הם דנו רק בנוצרים חדשים שמזרע ישראל. טעמו של שוני זה טמון בוודאי בעובדה שנוסח הבולה נכתב ברוח פסקיו של פאולוס באיגרתו האמורה.

הבולה האפיפיורית קובעת, שכל המעווד אפליה כלפי מומרים לנצרות מפיץ גישה המנוגדת לזו של תורת הכנסייה וצריך לשאת בעונש הראוי. רק אם יימצאו אנשים שלאחר שנטבלו לנצרות היו בלתי נאמנים לדתם הנוצרית, ו'יחרו יחזיקו במשוגות הגויים או היהודים, אם במירמה ואם מתוך בורות',¹²² יחולו עליהם הוראותיה של ועידות טולידו¹²³ ו'במיוחד הפרק

118 עיין: סימונסון (לעיל, הערה 5), עמ' 935–937; והשווה: לופז מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 28–53; וראה לעיל, הערה 78.

119 ב, יא-טז.

120 סימונסון, שם, עמ' 936.

121 '...ad Christianam fidem conversos, aut in futurum convertendos, seu ex gentilitate vel ex Iudaismo aut ex quavis secta venerint...'; סימונסון, שם, עמ' 936.

122 'si qui ex hiis post baptismum reperiantur Christianorum fidem non sapere, aut gentilium vel Iudeorum errores sectari, vel dolo, aut ignorancia...'; סימונסון, שם.

123 ועידות הכנסייה שהתקיימו בממלכת הוויזיגותים במאות ה'ה'–ה'ו' ודנו בענייני הכנסייה והממלכה. האחרונה שבהן התקיימה בשנת 694. רבות מהחלטותיהן עסקו בקיבוץ היהודי שישב בחצי האי האיברי. מאז קיבלו עליהם הוויזיגותים את האמונה בנוסח הקתולי, בשנת 587, השתנתה לרעה עמדתן של רשויות השלטון כלפי היהודים באורח קיצוני, שאין לו אח ורע בממלכות הגרמניות של אותם דורות. עיין: S. Katz, *The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdom of Spain*; J. Juster, *La condition and Gaul*, Cambridge Mass. 1937; (לעיל, הערה 24), כרך ג: *légale des Juifs sous les rois wisigoths*, Paris 1914; L. García Iglesias, *Los Judíos en la España Antigua*, Madrid 1978, pp. 103–198; הערבי בראי החקיקה, 'ירושלים תשמ"ג', עמ' 45–85, 178–198; B.S. Albert, 'The 65th Canon of the IVth Council of Toledo (633) in Christian Legislation and Its Interpretation in the "Converso" Polemics in XVth Century Spain', *Eighth World Congress of Jewish Studies*, Division B, Jerusalem 1982, pp. 43–48.

Constitut¹²⁴: 'האפיפיור הוסיף והנחה ישירות את רבי הכנסייה, הארכיגמונים של סביליה, טולידו, פאלנסיה, אווילה וקורדובה, ואת אב המנזר של סהאגון (Sahagún), לנקוט באמצעים כדי לכפות את הוראות הבולה האמורה ולענוש את מפירה¹²⁵ עמדתו של טורקמדה בזכות המעמד המונרכי של האפיפיורות והתערבותו אצל האפיפיור עלו בקנה אחד עם עמדתם של מי שציידו בזכות המלוכה נגד יריביה. המורדים מצדם דגלו בזכות הקהילה (communitas) להתנגד לעריצות מלכותית ובמקביל הדגישו – כך בעל ה'תזכיר' – שאין לנוצרים החדשים חלק ונחלה בזכויות ההיסטוריות של הקהילה הנוצרית¹²⁶ מחמת מוצאם מזרע ישראל. עמדותיהם של מורדי טולידו בשנת 1449 ייצגו רעיונות מדיניים וסוגיות משפטיות, אשר נגדם נלחם הקרדינל טורקמדה כל ימיו.

4. היחס ל'נוצרים החדשים' בפרק הראשון של ה'מסה'

כבר בפתיחת מסתו הדגיש המחבר, כי אנשי טולידו הם מורדים במלכם ובאדונם הטבעי, כלומר יוצאים נגד הסדר שהשתית הבורא בעולמו כדרך הטבע¹²⁷. בכך ביקש להפריך את טענותיהם של אנשי טולידו בדבר הזכויות ההיסטוריות שלהם, שבהן אין המלך רשאי לפגוע¹²⁸.

בפרק הראשון של מסתו תקף חואן דה טורקמדה את 'כתב הפקודה' של מורדי טולידו¹²⁹. הוא התמקד במעמדו של עם ישראל, שמקורו יצאו הנוצרים החדשים, והדגיש את מוצאו האצילי של העם היהודי, שמקורו בחר המושיע להיוולד וממנו צמחה ועלתה מלכת השמיים. הוא השווה זאת למוצאם הנחות והזנתי של המדיינים והישמעאלים¹³⁰. בכך נקט עמדה שמרנית ביחס ליהודים, עמדה שונה בתכלית מהיחס של הכנסייה אליהם בזמנו, כפי שמוכיחים דברי המטיפים המנדיקנטים. אמנם, טורקמדה נדרש לזיהוי אופיים ומעמדם של הנוצרים

124 הנוסח של סעיף זה מצוטט ונדון בפרק השישה-עשר של המסה. ראה: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 131: סימנסון (לעיל, הערה 5), עמ' 936. ראה גם להלן, הערה 162. על התפתחותה ההיסטורית של התחיקה בנושא היהודים המומרים לנצרות עיין גם: אלברט (לעיל, הערה 123), עמ' 43–48.

125 סימנסון, שם, עמ' 937.

126 בעל ה'תזכיר', אשר יצא נגד פרנאן דיאס (el Relator) מטולידו, קבע כי מחמת מוצאו היהודי חסרה לפרנאן דיאס האמור אותה אצילות (nobleza) רבת אנפין, שבה ניתן המחבר ביחד עם עמיתיו הנוצרים הוותיקים. מדובר באצילות על רקע זכויות היסטוריות שהעניקה המלוכה לאזרחי טולידו, ובאצילות הנובעת מן ההשכלה, מן הטבע ומן התיאולוגיה. ראה: בניטו רואנו (לעיל, הערה 21), עמ' 128.

127 ראה לעיל, הערה 48.

128 ראה לעיל, הערות 98–100.

129 ראה לעיל, הערות 48, 49.

130 לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 97: '...quia ipsi non de nobili et religioso populo iudeorum, de quo Salvator rex regum et dominus dominantium nasci elegit et Regina celorum domina orta est, originem trahere non meruerunt; sed de aliquo vii et sceleratissimo genere, ut puta de genere madyanitarum sive hysmaelitarum, descendentes' וראה גם לעיל, הערה 50.

החדשים עם אלה של אבותיהם היהודים, לא פחות משנזקקו לכך אויביהם של הנוצרים החדשים. ואולם, מטרתו של הקרדינל בהצגת הזיהוי האמור היתה הפוכה ומנוגדת בתכלית: הוא נדרש למעלותיהם של ישראל כדי לפאר ולרומם את הנוצרים החדשים שיצאו מזרעם,¹³¹ ואילו אויביהם הדגישו את גנותם של היהודים, כדי להשחיר את פניהם של הנוצרים החדשים ושל צאצאיהם. הוא לא עסק בפולמוס היהודי-הנוצרי,¹³² והקדיש מקום נכבד בחיבורו לסתירת הטענות שהועלו *adversus Judaeos* פשוטו כמשמעו, היינו נגד הקביעה שהיהודים רעים במהותם, הם וצאצאיהם.

באותה העת כבר הועתק מרכז הכובד בפולמוס היהודי-הנוצרי עתיק היום מנושא דת האמת לסוגיית מהותו ואופיו של העם היהודי, תוך מגמה הולכת ומחריפה של דמוניזציה של היהודים.¹³³ מגמה זו קנתה לה אחיזה כה אמיצה בעולמה של אירופה הלטינית, עד שאפילו מי שביקש ללמד זכות על נוצרים חדשים שמזרע ישראל, כמו טורקמדה, מצא עצמו חייב להידרש לוויכוח בנושא אופיים של היהודים. כתיאולוג נוצרי מן השורה הראשונה, ברור היה לו שעמדתה של הנצרות היתה ותהיה שהיהודים איבדו את הבכורה לטובת ישראל האחר, 'ישראל האמיתי', 'ישראל שברוח', הם הנוצרים. אבל מה טיבם של היהודים, 'ישראל שבבשר'? האם הפגמים שנמנו בהם דבקו גם באלה מביניהם שקיבלו את סקרמנט הטבילה? הידרשותו לסוגיה זו מעידה עד כמה חלחלה הגישה הסמי-גזענית לשורותיה של חברת הנוצרים הוותיקים בקסטיליה.¹³⁴

טורקמדה לא הסתפק בלימוד זכות על ישראל, אלא נדרש במקביל לשיטת ויכוח שהיתה מקובלת על פולמוסנים סכולסטיקנים: הצגת סדרת טענות זו לצד זו, כדי שאם תופרך אחת מהן, תעמוד למתווכח טענה אחרת. כך, דרך משל, לצד הטענה שהיהודים טובים ואצילים ועל כן צאצאיהם חפים ממומים מולדים, הדגיש טורקמדה את כוחו של סקרמנט הטבילה

131 אדרבא, כתב הקרדינל ב'מסה' (לופו מרטינו [לעיל, הערה 1], עמ' 112): לא זו בלבד שעל פי הבשורה אין לראות במומרים לנצרות מזרעם של ישראל (*conversi de iudeis*) אויבים (*inimici*), ר'אין כל סיבה לשנאה או לעוינות של הנוצרים האחרים כלפיהם' (*nulla est causa odii sive inimicitie*), שהרי הם מאמינים בבשורה ומצייתים להוראותיה; יתר על כן, הם ראויים לחסד ולאהבה בזכות אבותיהם, ש'זכרם מהולל על ידי הכנסייה ככתוב בספר בן סירא מד: "אהללה נא אנשי חסד אבותינו בדורותם" (*...sed potius multe caritatis et dilectionis suorum*) (patrum memoria que gloriosa est apud Ecclesiam, secundum illud Ecclesiastici 44...); ולהלן: 'לכמתם תשנה עדה ותהלתם יספר קהל' (*ecclesia*). השווה: ספר בן סירא – המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המילים, ירושלים תשל"ג, מד, א, עמ' 53.

132 ייתכן מאוד שבדורות שלאחר ויכוח טורטוסה (1413-1414) שוב לא ראו תיאולוגים נוצרים צורך בדבר, הואיל וראו את אותו הוויכוח כניצחון נוצרי מוחץ. ראה: בער (לעיל, הערה 14), עמ' 325-346.

133 ראה לעיל, הערה 37.

134 מעניין שם התואר שבו כינה טורקמדה, בפרק השישה-עשר של מסתו, את היהודים המתמידים באמונתם: *puri iudei* (לופו מרטינו [לעיל, הערה 1], עמ' 132). התיבה '*purus*' מזכירה את אוצר המילים של היריבים שכנגדם יצא הקרדינל ובמיוחד את הביטוי המופיע בתחיקה בעניין טוהר הדם (*pureza de sangre*). ראה: סיקרופ (לעיל, הערה 26, מהדורת 1985), עמ' 207.

לטהר את הנוצרי החדש מכל החטאים והמומים שדבקו בו קודם המרת דתו.¹³⁵ במקביל חתר לסתור את קביעת אויביהם של הנוצרים החדשים, כי יש לבדוק בציציותיהם של האחרונים עד דור רביעי. בעיניו היתה קביעה זו אכן הפינה בטיעוניהם של אויבי הנוצרים החדשים והוא שלל אותה מכל וכל.¹³⁶ לטיעונים התיאולוגיים צירף טורקמדה טענה משפטית, ש'כתב הפקודה' של מורדי טולידו חסר תוקף חוקי, הואיל ולא אושר בידי ממלא מקומו של הארכיגמון המקומי, פטרוס לופי דה גאלבס (P. Lupi de Galves [Galvos]). כאן באה לידי ביטוי גישתו הלגליסטית של הקרדינל.¹³⁷

אני מבקשת להציע להלן גם argumentum ex silentio בסוגיית הפולמוס נגד התלמוד. חזקה על תיאולוג בעל שיעור קומה כטורקמדה, דומיניקני מנעורי, שהכיר את הספרות שנכתבה מאז המאה הי"ג ביחס לתלמוד. אף על פי כן נמנע טורקמדה מלהתייחס, ולו ברמז, אל התלמוד והוויכוח על אודותיו ותמך את טיעוניו אך ורק במקרא ובמפרשי ובחוק הקנוני. הדעת נותנת, שעשה זאת מחמת שמסורת פולמוסית זו הצביעה לא רק על טעויותיהם של היהודים בענייני אמונות ודעות, אלא גם על אופיים הדמוני ועל האיום שהקרינו על החברה הנוצרית.¹³⁸ טורקמדה השכיל להבין כי טיעונים אלה יקשו על פעילות המיסיון הנוצרי בקרב היהודים,¹³⁹ והרי המיסיון היה מאז ראשייתה של הנצרות גורם מרכזי בפולמוס עם יריביה. יתר על כן, הפצת הנצרות היתה אכן פינה במורשת התרבותית הנוצרית, והגישה שהיתה מקובלת בכנסייה הרומית חייבה את המרת דתם של היהודים. אשר על כן נקט טורקמדה עמדה שונה מזו של רבים מאחיו הדומיניקנים. הוא יצא להוכיח – בהכרח על סמך המקרא לבדו – שהיהודים טובים ואף צאצאיהם כך. טורקמדה אף הרחיק לכך וטען, כי לא רק שהנוצרים החדשים טובים ורצויים, הם וצאצאיהם, אלא שהאחרונים טובים יותר ונבחרים האל. עמדתו זו של הקרדינל חייבה אותו להעדיף את הגישה השמרנית בפולמוס הבינ-דתי על פני הגישה שרווחה בזמנו ואשר באה לעולם עם הופעתם של הנזירים המנדיקנטים, גישה שביקשה להוכיח את גנותם של ישראל מתוך הספרות הבתר מקראית ובראשה התלמוד.

135 בפרק השני של ה'מסה': 'quia ad omnia peccata delenda sufficit...'; לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 57. וראה לעיל, הערה 72.

136 הפרק השני של ה'מסה', שם, עמ' 53. לשם סתירת טיעון זה, שאותו הגדיר: 'fundamentum falsum', blasphemum et erroneum', הסתמך טורקמדה על הדקרטלים של בוניפציוס השמיני: VI Decretalium; lib. V, Tit. XII, De regularis iuris, reg. VIII: 'Semel malus semper praesumitur esse malus', אצל פרידברג (לעיל, הערה 67), ב, עמ' 1122. טורקמדה הדגיש בדינו בסוגיה הנדונה, כי הדברים אמורים בחוטא עצמו, וכפי שידוע לכל מי שמכיר את הוראות החוק, לעולם אין מדובר במי שמוצאו מדור חוטא וארור (ה'מסה', עמ' 54).

137 זהו הטיעון הרביעי בסוגיה זו, לפי מניינו של המחבר. ראה: לופו מרטינו, שם, עמ' 49.

138 ראה לעיל, הערה 37.

139 שם, פרק טו, עמ' 122: '...quoniam data prefata differentia inter fideles, non modo plurimi retrahentur a perceptione xpiane religionis, sed plurimi etiam noviter conversi penitebunt aut tepescent in amore fidei susceptae. Hoc profecto est ars et via de astutiis dyaboli...' (תרגום: מחמת הקמתו של החיץ בין המאמינים, לא רק שרבים ירתעו מקבלת עולה של דת המשיחית, אלא גם שרבים מאלה שכבר המירו דתם לאחרונה יתחרטו, או יאבדו מהתלהבותם לאהבת האמונה שקיבלו על עצמם). מדובר בטיעון החמישי של המחבר בסוגיה זו. ראה גם להלן, הערה 160.

בעל ה'מסה' בחר שלא להרחיב את הדיון על קיומם של נוצרים כוזבים בין הנוצרים החדשים שמזרע ישראל, וראה בכולם ישות חברתית אחת, שכולה לדידו חיובית. רק במקום אחד בחיבורו הזכיר את '...אותם מומרים מזרע היהודים אשר תחת השם של נוצרים הינם לאמיתו של דבר נוצרים רעים (mali xpiani)'. הם חשודים על אמונתם, בהיותם שומרים בקרבם מנהגים של הברית הישנה. אופייני הדבר שבנשימה אחת הזכיר המחבר, באותו הפרק, את המינים שבממלכת בוהמיה, הם ההוסיטים, ואף מינים שנתפסו באיטליה גופא: לאמור, אין המינות מיוחדת למומרים מזרע היהודים דווקא.¹⁴⁰

עצם ראיית כלל היהודים המומרים לנצרות כמקשה חברתית אחת יש בה כדי להעיד עד כמה נתקבלה הגישה החברתית של דחיית הנוצרים החדשים על דעתם של רבים מבני זמנו של הקרדינל בקסטיליה. הקרדינל קיים קשרים מתמידים ואמיצים עם ארץ מכורתו¹⁴¹ והושפע מן היחס אל הנוצרים החדשים כאל מקשה חברתית אחת, אלא שלדידו היתה כולה חיובית ולדעת אחרים היתה כולה כוזב.

מוצאו של הקרדינל דה טורקמדה יכול לספק הסבר נוסף לעמדתו בזכותם של הנוצרים החדשים. כמה היסטוריונים הצביעו על מוצאו מקרב יהודים מומרים לנצרות, במשפחתו ובמשפחת האינקוויזיטור הגדול תומס דה טורקמדה. אם אכן כך הדבר, ניתן אולי להסביר את עמדתו של הקרדינל בזכותם של הנוצרים החדשים על רקע מוצאו. ברם אין תמימות דעים בקרב ההיסטוריונים בשאלה זו והסתום בביוגרפיה של טורקמדה בעניין זה רב על הגלוי.¹⁴² עם זאת, כאשר האשימו בעל ה'תזכיר', שהיה בן דורו, על שחסם את דרכם של

140 פרק שנים-עשר של ה'מסה': ראה: לופו מרטינו, שם, עמ' 96: 'aliqui de genere iudeorum descendentes sub nomine xpianorum sunt veraciter mali xpiani...' 'כלום לא ראינו' – הקשה המחבר – 'בימינו אלה, את ממלכת הבוהמיים כמעט כולה מינים?' (שם, עמ' 96). המחבר הוסיף והזכיר גם מינות של עשרים ושניים fraticelli, אשר נתפסו ונענשו בפקודת האפיפיור ניקולאס החמישי (שם). בסיפא של הפרק השישה-עשר ל'מסה' (ראה להלן, הערה 176) מתייחס טורקמדה ל'נוצרים כופרים', אבל עניינו בפירושן של הוראות החוק ולא בריאליה היסטורית.

141 לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 28, הערה 68.

142 הדומיניקנים שללו אפשרות זו מכל וכל. ראה: Quétif-Echard (לעיל, הערה 58); מצוטט אצל: בארון (לעיל, הערה 24), יג (1969), עמ' 315, הערה 23. ואילו קיימן (לעיל, הערה 14), עמ' 35, סבור שלטורקמדה היה 'origen converso' ו'genealogia conversa'. בינארט (לעיל, הערה 6), עמ' 230, הערה 9, הציג הערכה דומה, וכתב כי 'Torquemada had Jewish ancestry'. לופו מרטינו מביא דעות שונות של היסטוריונים בסוגיה זו, אך נמנע מלקבוע עמדה לכאן או לכאן (לופו מרטינו [לעיל, הערה 1], עמ' 30–31, הערה 74). בניטו רואנו (לעיל, הערה 21), עמ' 71, מצטט את עמדתו של לופו מרטינו, אך נוטה לצדד במוצאו של הקרדינל מן הקונברסוס. אמריקו קסטרו הסתמך על הכרוניסט בן המאה ה-17 הרננדו דל פולגר (Hernando [Fernando] del Pulgar), אשר כתב בחיבורו *Claros varones*, שמוצא זקניו של הקרדינל דה טורקמדה היה מן היהודים אשר המירו דתם לנצרות. ראה: A. Castro, *España en su historia. cristianos, moros y judíos*, Barcelona 1984³, p. 517; idem, *The Spaniards. An Introduction to Their History*, Berkeley 1985, p. 79. אמנם קסטרו הביא, באותו מקום, גם את עמדתו המנוגדת של היסטוריון המסדר הדומיניקני הרננדו דל קסטילו (Hernando del Castillo), מן מאה ה-17, אך העדיף על פניה את זו של הרננדו דל פולגר, והואיל וזה האחרון היה – כמוהו כקרדינל – בן המאה ה-17. מן הראוי להזכיר בהקשר זה, במאמר מוסגר, את עמדתו הידועה של אמריקו קסטרו, על השפעתה של 'judería' בקרב

שלוחי טולידו מלהופיע בפני האפיפיור ניקולאס החמישי, הוא רמז שטורקמדה היה מוסת גם על ידי 'הרדיפה היהודית של שארי בשרו...'. אותו מחבר לא היסס לתקוף במילים בוטות וגסות יריבים בטולידו גופא, שהיו נוצרים חדשים ממוצא יהודי.¹⁴³ ודאי שאין דינו של קרדינל ברומא כדין איש כהונה בטולידו; אך יש מקום לסברה, שאילו ידע בעל ה'תזכיר' אל נכון על מוצאו זה של הקרדינל, לא היה נרתע מלציין זאת בפירושו. בעל ה'תזכיר' הסתפק ברמז על קרובים יהודים של הקרדינל, ודומה אפוא שהאחרון לא נודע בקרב בני דורו כצאצאם של נוצרים חדשים.

5. הנושאים הנדונים בחיבור

הפרקים האחרים ב'מסה נגד מדיינים וישמעאלים' הם הרחבה של הפרק הראשון. בפרק השני דוחה טורקמדה את הטענה, שמעשה אבות סימן לבנים עד דור רביעי. ראשית, זו כפירה בערך המטהר של הטבילה. שנית, הרי הכנסייה הקדושה צמחה מן היהדות. הקרדינל הגדיר כ'אבסורדי ושעורוריית' את הרצון לבדוק אחר מוצא אבותיהם של מומרים לנצרות עד דור רביעי והתייחס גם אל מומרים בני זמנו בפולין ובבוסניה.¹⁴⁴ גם כאן, כמו בנוסח הבולה האפיפיורית 'אויב המין האנושי',¹⁴⁵ הושם דגש מיוחד על כלל המומרים לנצרות ולא רק על אלה שמזרע ישראל, בניגוד קוטבי לעמדתם של מורדי טולידו בשנת 1449. הפרק השלישי יוצא נגד המינוח¹⁴⁶ שבטענה, שהמומרים לנצרות פסולים מחמת שמוצאם מהיהודים, שהרי גם ישו ושושלתו באו מן היהודים. לא ייתכן, גורס טורקמדה בפרק הרביעי לחיבורו, שישו יבחר להתגשם בגזע רע ומושחת. אף מרים היתה יהודייה וכמוה יוחנן המטביל והנביאים.¹⁴⁷ כהוכחה לגישתו העלה טורקמדה בפרק החמישי את ההבטחות שניתנו לעם ישראל.¹⁴⁸ פעולותיו של ישו בקרב היהודים מוכיחות – כך בפרק השישי – שעמדתם של 'המדיינים והישמעאלים' היא בגדר מינות. בפרק השביעי מתפלמס טורקמדה עם אסמכתאות

הנזירים המנדיקנטים, שהיו חוט השדרה של האינקוויזיציה (שם, עמ' 521 של המהדורה הספרדית). מוצא אבות יהודי במשפחת טורקמדה, שאליה השתייך כזכור גם האינקוויזיטור הגדול תומס דה טורקמדה, יכול לאשש את הסברה האמורה של קסטרו.

143 כך פרנאן דיאס (Fernán Díaz) מטולידו, el Relator, המכונה ב'תזכיר': Mose Hamomo. על מוצאו של פרנאן דיאס, עיינו בניטו רואנו (לעיל, הערה 21), עמ' 127, הערה 15. על 'הרדיפה היהודית של שארי בשרו' ראה לעיל, הערה 108.

144 לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 54. הדברים אמורים בהמרת דתו של ולדיסלב יאגילו, דוכס ליטא בשנת 1386, ובזו של סטיפן תומס מלך בוסניה בשנת 1445. באותו מקום הזכיר המחבר גם את מספרם הרב של מי שהכירו באמונה הנוצרית ונטשו את אמונתו של מוחמד.

145 סימונסון (לעיל, הערה 5), עמ' 935–937.

146 בעל המסה הגדיר את טיעונם של 'האנשים החטאים', שהיהודים לדורותיהם ידועים לשמצה, כ'כתוב, חילול הקדש, נאצה כלפי האל והקדושים ודבר מינות'. ראה: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 61.

147 שם, עמ' 67–69.

148 ישעיהו מ, יואל ב, מיכה ד וזכריה ט, וכן פירושיהם של ניקולאס דה לירה והירונימוס הקדוש. ראה: שם, עמ' 71–74.

שמביאים אותם המינים מכתבי הקודש, ומסכם כי עמדותיהם נובעות 'מן הבורות' (ignorantia) שהיא אִם כל הטעויות.¹⁴⁹

אף הפרקים השמיני-האחד-עשר ב'מסה' מוקדשים לפילמוס נגד אסמכתאות שונות מכתבי הקודש, אשר 'המדיינים והישמעאלים' דורשים בגנות היהודים. טורקמדה מצטט בפרק השמיני את פסוקי ספר הבשורה (מתי טו, ח-ט), המוכיחים על פי ישעיהו כט, יג, את גנותם של היהודים, ודוחה זאת בטענה שהכתוב בישעיהו אינו מדבר בעם ישראל כולו, אלא בכוהנים, בסופרים ובפרושים בימי ישו.¹⁵⁰ אף בפרק התשיעי של ה'מסה' מתפלמס המחבר עם טיעונים הנסמכים על כתבי הקודש, המוכיחים כביכול את גנותם של היהודים. אף כאן הוא קובע, בהסתמך על פירושו של ניקולאס דה לירה, שלא מדובר בכל עם ישראל.¹⁵¹ דברים דומים העלה המחבר בפרק העשירי, בהסתמך על פירושי הגלוסה אורדינריה (Glossa Ordinaria)¹⁵² לפסוק במתי (מתי טז, ד), בגנותו של 'דור רע ומנאף'.¹⁵³ טורקמדה הגדיר כמינות את הטיעון שכל 'הנימולים' רעים מטבעם ומאז ומעולם היו בלתי מאמינים. הדבר לא ייתכן, שכן כל גיבורי הברית הישנה והברית החדשה – נביאים, אבות ושליחים – היו נימולים.¹⁵⁴

בפרק השנים-עשר מרחיב המחבר את היריעה וטוען, שצאצאי היהודים הם בעלי זכות גדולה במיוחד. על כן הם זכאים למעמד גבוה יותר מזה של צאצאי הפגנים, הישמעאלים, הסרצנים ואפילו הנוצרים מדורות (antiqui xpiani). בין אלה מצויים, תחת השם 'נוצרים', האנשים הנפשעים ביותר: שוודים, מנאצי האל, חוטאים במשכב זכר, רוצחים, שוודים, כופרים, וחוטאים בשמעוניה (Simonia; קניית משרות הכנסייה בממון), בריבית ובמינות.¹⁵⁵ יתר על כן, בהמרת דתם של היהודים טמונה תועלת רבה לכנסייה (הפרק השלושה-עשר).¹⁵⁶ מעניין טיעונו, שמקרה היהודים אינו כמקרה ה'מונים'. כי אין להם ל'מונים' תקנה.¹⁵⁷ הדבר עומד בניגוד גמור לדברי התעמולה של המטיפים הנוודים, כגון אלונסו דה אספינה, שהדגישו

149 ראה: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 82: 'adversarii tam bestialiter induxerint hanc auctoritatem ad suum errorem confirmandum, ex ignorantia, que mater est omnium errorum...'. ראו להוכיח, שהתיבה 'טעות' (error) משמשת לציון מינות; ראה: J.F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1976, p. 380.

150 לופו מרטינו, שם, עמ' 83; וראה לעיל, הערה 96.

151 פירושו של ניקולאס דה לירה מצוטט שם, עמ' 85; וראה לעיל, הערה 93.

152 אסופת פרשנות זו כונסה בשלהי המאה ה-11 ובמאה ה-12. על אודותיה, עיין: סמולי (לעיל, הערה 90), עמ' 31-45.

153 לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 87.

154 שם, עמ' 89-94.

155 שם, עמ' 96: '...non enim descendentes de genere iudeorum maiori privilegio gaudent quam descendentes de generibus paganorum, hysmaelitarum, sarracenorum aut etiam antiquorum xpianorum, de quibus sub nomine xpianorum sceleratissimi homines inveniuntur: raptores, blasphemii, sodomite, homicide, proditores, infideles, symoniaci, usurarii et heretici'. המחבר חוזר על עמדתו זו גם בפרק החמישה-עשר של ה'מסה'; עיין שם, עמ' 123.

156 שם, עמ' 99-107. טורקמדה הסתמך על האגרת אל הרומיים יא, א ופירושו של ניקולאס מלירה, ודן ב'utilitas totius mundi' אשר תצמח מהמרת דתם של היהודים (שם, עמ' 101).

157 פרק שלושה-עשר, הטיעון הרביעי, שם, עמ' 102.

את קירבתם כביכול של היהודים אל השטן.¹⁵⁸ לא די אפוא שאסור למאמינים הנוצרים לבנות את הנוצרים החדשים, אלא שעליהם להיזהר בכבודם והפוגע בהם זורע פירוד בכנסייה ופוגע בתכלית קיומה (הפרק הארבעה-עשר).¹⁵⁹

בפרק החמישה-עשר של חיבורו הדגיש טורקמדה את רשעותם (malitia) של מי שמבקשים לשים חץ (differentia) בין מומרים לנצרות מזרע ישראל לבין שאר הנוצרים. מעשיהם של אלה האחרונים פוגעים בכנסייה, הדוגלת באל אחד ובטבילה אחת; מפירים את השלום אשר ציווה ישו במותו; גורמים פירוד בכנסייה; ומזיקים לה – הואיל ועמדתם הנלווה עלולה להרתיע יהודים מלקבל את עולה של הדת הנוצרית.¹⁶⁰ טורקמדה הדגיש, כי העמדות המפלגות לרעה את המומרים מזרע ישראל מנוגדות בעליל לכתבי הקודש, לקנונים הקדושים, לצווי האפיפיורים ואף לצויהם של מלכי קסטיליה לדורותיהם.¹⁶¹

הפרק השישה-עשר והאחרון מוקדש להחלטות ועידת טולידו הרביעית (633), שעליהן הסתמכו אייבי הנוצרים החדשים בתביעתם לשלול מהם את הזכות לכהן במשרות המקנות להם שררה על נוצרים.¹⁶² טורקמדה פירש את הפרק 'qui ex iudeis sunt...'¹⁶³ מהחלטותיה של ועידת טולידו האמורה, פירוש מצמצם במיוחד: לידו אין הכוונה לצאצאי יהודים, אלא לגרים (proseltyti) בלבד.¹⁶⁴ טורקמדה כותב במפורש, שאין עניינו של הפרק האמור במי שכבר המירו דתם לאמונת המשיח, אלא ביהודים פשוטו כמשמעו אשר מתמידים בשמירת התורה היהודית.¹⁶⁵ את לשון הפרק: 'יהודים ומי שהינם מקרב יהודים', הוא פירש: 'היינו

158 ראה לעיל, הערה 37.

159 לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 109–115.

160 שם, עמ' 119–129. וראה לעיל, הערה 139.

161 שם, עמ' 125–128. בעמ' 126–127 התייחס טורקמדה להוראות המלך אלפונסו העשירי בחוק שבעת החלקים (Partidas) שלו (חלק 2, 25, 3): 'noviter conversi multis bonis respectibus merito honorandi veniunt... והביא אותן בתרגום לטיני למקור הקסטיליאני.

162 שם, פרק שישה-עשר, עמ' 131: 'Inducunt autem in primis, ut nobis relatum est, capitulum: 17, q. 4 ubi dicitur: Constituit...', quod ex IV concilio Toleti celebrado extratum est, et ponitur

163 הסעיף הכלול באוסף החוק הקאנוני של גראטיאן מצוטט כלשונו בראש הפרק השישה-עשר של ה'מטה'. ראה: לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 133, והקדמת המהדירים, עמ' 33–34. השווה: Decretum Magistri Gratiani. Decreti secunda pars, causa XVII, quaest. IV, c. 30, cxxxix, p. 823; Tolletano Concilio IV, C. 64, 65; A. Frieberg (ed.), *Corpus Iuris Canonici*, Leipzig 1879. הנוסח של גראטיאן מצוטט את הקאנון השישים וחמישה של ועידת טולידו הרביעית, שבראשה עמד איזידור הקדוש הגמונה של סביליה, אך אינו חוזר על ההקדמה לקנון האמור של המלך הווייגותי סיסננד (631–636), מי שכינס ועידה זו. השווה: לופו מרטינו, שם, עמ' 33, הערה 77, ושם מצוטט הסעיף הנזכר על פי: J. Sáenz de Aguirre, *Collectio maxima conciliorum omnium Hispaniae*, III, 2, Roma 1753, p. 377 (לעיל, הערה 123), עמ' 184 (מס' צא); גרסיה איגלסיאס (לעיל, הערה 123), עמ' 111–113.

164 לופו מרטינו (לעיל, הערה 1), עמ' 131–132.

165 שם, עמ' 131: '...non loquitur de hiis qui iam ad fidem Xpi. conversi sunt, sed de iudeis simpliciter, qui in observantia legis iudaice perseverant' (proselitus), וקובע, בהסתמך על מתי כג, טו, ופירושו על פי הגלוסה אורדינריה, שהדברים אמורים

בשר מבשרם ואחים לפולחנם באמצעות שמירת אותה התורה'. הוא הביא פירוש זה בשמו של הוגו איש פיזה (Hugus, Huguccio Pisanus), אשר קבע: 'מקרב היהודים, הווי אומר ממשפחה של יהודים, מכיוון שהם יהודים, או במקרה של גרים, רוצה לומר: 'מי שמלכתחילה לא היו יהודים, הפכו יהודים ונצטרפו לעדתם'.¹⁶⁶

טורקמדה הביא לכך שתי אסמכתאות מאותו הפרק: (א) הטעם המובא בפרק הנדון לאיסור שחל על יהודים להחזיק במישרות ציבוריות (officia publica): בתוקף החזקתם במישרות תתגלגל לידם 'ההזדמנות ויעשו עוול לנוצרים'.¹⁶⁷ ברור, קבע טורקמדה, שאין הדברים אמורים במי שכבר היו לנוצרים, אלא ב'יהודים טהורים' (respicit puros iudeos), שאלמלא כן, היתה לשון הפרק: 'יעשו עוול לנוצרים ותיקים'.¹⁶⁸ (ב) בסיפא של הפרק הנדון צוין עונשם של מי שיפרו את צווי אותו הפרק. על כך אומרת הגלוסה: 'יש לציין, כי הכנסייה דנה את מי שמצויים מחוץ לה' בעונש חילוני. מכאן עולה בבירור, כתב טורקמדה, שאין דברים אלה אמורים במומרים שכבר באו אל חיק האמונה (conversos ad fidem), שהרי אלה אינם מצויים מחוץ לכנסייה אלא בתוכה פנימה, כמאמר השליח באיגרת אל הגלטיים ג, כז: 'כי כלכם אשר נטבלתם למשיח לבשתם את המשיח'.¹⁶⁹

טורקמדה הוסיף ובחן את הוראות הפרק 'nulla sit', המופיע קודם לפרק 'constituit', וקבע שאין להקיש מהראשון – שמקורו בוועידת טולידו התשיעית (655) והוא דן בנוצרים שלפנים היו יהודים – על האחרון, מאחר שהפרק האחרון קדם לראשון.¹⁷⁰ טורקמדה הוסיף וכתב, שאפילו נפרש שמדובר במומרים זה מקרוב באו (noviter conversis),¹⁷¹ עדיין לא תעמוד ליריביו טענה זו, הואיל ואין כוחה יפה לגבי מי שהמירו דתם מזה שנים רבות, קל וחומר לגבי בניהם של מומרים, שכלל אינם צריכים להיקרא מומרים (conversi).¹⁷² בהמשך הפרק השיה-עשר ל'מסה' מפריך חואן דה טורקמדה את טענותיהם של יריביו, אשר הסתמכו על ה-Fuero Juzgo, הוא החוק העתיק של הוויזיגותים, אשר הפך במאה הי"ג להליך חוקי בממלכת קסטיליה.¹⁷³ בעל ה'מסה' דן בחוק זה,¹⁷⁴ הקובע כי מי שמשקרים

במי שבא מקרב הגויים אל אמונת ישראל (שם, עמ' 132): 'proseliti sunt de gentibus in sinagogam recepti'

שם, עמ' 132. לופז מרטינו ציין (שם, עמ' 132, הערה 362), כי החיבור *Summa decretorum Huguccionis Pisani*, שממנו נטל חואן דה טורקמדה את המובאה דלעיל, טרם ראה אור בדפוס.

ה'מסה', שם, עמ' 132: 'sub hac occasione xpianis iniuriam faciunt'. השווה: פרידברג (לעיל, הערה 163), ב, עמ' 823.

שם, עמ' 132: 'xpianis antiquis iniuriam faciunt'; וראה גם לעיל, הערה 134.

שם, עמ' 132: 'Nota quod Ecclesia iudicat de hiis que foris sunt, et noc in pena temporalis'. הוא הסתמך על החוק הקנוני ופירושיו.

שם, עמ' 133.

ראה לעיל, הערה 162.

שם, עמ' 134.

K. Zeumer (ed.), *Fuero Juzgo; Forum Judicium; Liber Judiciorum Monumenta Germaniae Historica*, Legum sectio, I, Legum Nationum Germanicarum I, Hannover-Leipzig 1902, pp. 410–455. בימי הביניים התיכוניים שימש קובץ חוקים זה כחוק של ממלכת ליאון (León) ובמאה הי"ג תורגם לקסטיליאנית, נקרא *Fuero Juzgo* והיה לקובץ החוקים

נוכח בני אדם, וקל וחומר מי שמכזבים באמונתם, אינם מתקבלים כעדים נגד נוצרים; 'אשר על כן' – כך לשון החוק – 'אנו מצווים שהיהודים, בין אם נטבלו ובין אם לאו, לא יוכלו להיות עדים נגד נוצרים'.¹⁷⁵ טורקמדה משיב על הטענה הזו, שהדברים נוגעים רק ל'מומרים כופרים באמונת הנוצרי' (respicit conversos apostatas a fide Xpi),¹⁷⁶ ו'אין מדובר במומרים טובים ונאמנים המתמידים באמונת הנוצרי'.

עמדתו של חואן דה טורקמדה בסוגיית המומרים לנצרות שמזרע ישראל שונה מזו של בן דורו אלונסו דה קרתחינה, הגמונה של בורגוס ובנו של מי שהיה לפניו רב הקהילה היהודית של אותה העיר, אשר יצא ב'כתב הגנה על האחדות הנוצרית'.¹⁷⁷ אלונסו דה קרתחינה הכיר בקיומם של נוצרים מזויפים בקרב היהודים המומרים לנצרות ושלל מכל וכל את כשירותם של הראשונים לכהן במשרות ציבוריות.¹⁷⁸

ד. אחרית דבר

חואן דה טורקמדה, בעל ה'מסה נגד מדיינים וישמעאלים', העדיף את הגישה הכנסייתית השמרנית ביחס לקבלתם של מומרים לנצרות על התפיסה החברתית העממית ששררה בין הנוצרים הוותיקים בקסטיליה במאה ה'ט"ו. גישתו מסתברת גם על רקע קהל היעד שאליו הוא כיוון את מסתו. סביר להניח, שיותר שמכוונו דבריו במישורין אל הנוצרים הוותיקים בקסטיליה – אף שהקדיש את דבריו לסתירת טיעוניהם – הם הופנו אל האפיפיור ניקולאס החמישי. הדעת נותנת, שטורקמדה לא ראה עצמו מחויב להתמודד במישורין עם ביטוייהן המעשיים של התפיסות החברתיות שהיו מקובלות באותה עת על דעת הקהל בקסטיליה. לעומת זאת ראה צורך להדגיש את האסמכתאות בכתבי הקודש ובחוק הקנוני אשר שללו באורח חד משמעי כל אפליה כלפי נוצרים חדשים. מכל מקום, חרף ההצלחה הזמנית של הבולה 'אויב המין האנושי', שדחתה בשתי ידיים את 'כתב הפקודה' של מורדי טולידו, נאלץ המלך חואן השני להתפשר עם תביעותיהם של המורדים. ככלל, לא זכו טיעוניה של חואן דה טורקמדה להד חיובי בציבור הנוצרי בקסטיליה ולטווח ארוך לא היתה השפעתו ניכרת.

של ממלכת קסטיליה. עיין: ויסנס ויוס (לעיל, הערה 14), עמ' 26; וכן: C. de Valdeavellano,

Historia de España, Madrid 1980, II, p. 131

174 טורקמדה מצטט בגוף ה'מסה' את לשון החוק (לופז מרטינו [לעיל, הערה 1], עמ' 135). המהדיר, לופז מרטינו, מביא (שם, הערה 383) את נוסח החוק. לשון ההפניה של טורקמדה אל החוק האמור מזלזלת משהו: 'inducunt adversarii...articulum, quandam legem, quam "legem fori" nominant...'

175 שם, עמ' 135.

176 רק במקום אחד במסתו מתייחס טורקמדה למומרים שאין תוכם כברם: לופז מרטינו (לעיל, הערה 1), פרק יב, עמ' 96; וראה לעיל, הערה 140.

177 Alonso de Cartagena, *Defensorium Unitatis Christianae*, ed. P. Manuel Alonso, Madrid 1943

178 זהו נושא למחקר אחר שבהכנתו אני עוסקת עתה. בן דורם של אלונסו דה קרתחינה וחואן דה טורקמדה, שנדרש אף הוא לסוגיה זו, היה לופי דה באריינטוס (Lope de Barrientos), הגמונה של קואינקא (Cuenca) ו'נוצרי ותיק'. על עמדתו, שמדובר ביהודים נאמנים לדתם ולא במומרים, עיין: אלברט (לעיל, הערה 123), עמ' 46.

לא יצאו שנתיים והמלך חואן השני נאלץ לחזור בו מהתנגדותו לאפליית היהודים המומרים לנצרות. הוא קיבל את הסייגים שנקבעו בטולידו בשנת 1449, ואף פנה אל האפיפיור בבקשה להשעות את הבולה 'אויב המין האנושי'. ניקולאס החמישי נאות לעשות כן, וב-28 באוקטובר 1450 הוא ביטל את הבולה האמורה.¹⁷⁹ בכך נחלו אויביהם של הנוצרים החדשים ניצחון. השג נוסף היה בשנת 1468 (לאחר המהומות שפרצו בטולידו בשנת 1467), כשהמלך אנריקה הרביעי אישר לכל מי שנתמנו למישרות שהופקעו מידיהם של נוצרים חדשים להוסיף ולהחזיק בהן. באותה שנה התיר המלך לאנשי סודאד ריאל (Ciudad Real) להדיח את הנוצרים החדשים מכל המישרות העירוניות. עם זאת לא הסתלקה הכנסייה מעמדתה ההיסטורית: אף שביטל את הבולה 'אויב המין האנושי', שב האפיפיור ניקולאס החמישי וחזר על עמדתו הראשונית, בבולה נוספת מיום 29 בנובמבר 1451.¹⁸⁰ האפיפיור הגיב בגינוי על מעשהו של הגמון ברצלונה, שביקש למנוע כהונה כנסייתית מנוצרי חדש על שום מוצאו היהודי.¹⁸¹ אף בממלכת קסטיליה נשמעו קולות בזכות קבלת הנוצרים החדשים אל חיק הקהילה: במהלך המהומות של שנת 1468 גינה אלפונסו קארייו (Carillo), הארכיהגמון של טולידו, את הגילדות (gremios) של העיר, על שהתארגנו לפי מוצאם של החברים ודרש את פיזורן. ברם, כבר לקראת סוף המאה הט"ז הכירו אפילו האפיפיורים בקיומן של הגבלות על כניסת נוצרים חדשים שמזרע ישראל למסדרים דתיים, בלחץ הנסיבות החברתיות והפוליטיות בקסטיליה.¹⁸² התפיסה החברתית העממית קבעה בספרד הנוצרית סייגים בסוגיית היהודים המומרים לנצרות ושינתה למעשה את הגישה הדתית המלומדת: בלחצה של דעת הקהל נאלצה אף האפיפיורות לוותר על הגישה ההיסטורית, שצידדה בשוויון חובות וזכויות לכל המומרים לנצרות, יהא מוצאם אשר יהא. האפיפיורות החלה אפוא להכיר באפליה בין נוצרים לנוצרים על רקע מוצאם, ואימצה את התפיסה, שדבקו ביהודים המומרים לנצרות מומים שלא היתה להם תקנה אפילו בטבילה. אף חיבור כגון 'המסה על מדיינים וישמעאלים' לא היה בו כדי לשנות זאת. וכך הוצא אל מחוץ למחנה קיבוץ שלם מחמת מוצאו ודמו, תוך התעלמות מקבלתו את הדת הנוצרית. במאבק בין שתי התפיסות יצאה הגישה העממית וידה על העליונה הן בממלכת ספרד והן – לעתיד לבוא – בנחלאות הכתר הספרדי בעולם החדש, וקבעה את מהלכה של ההיסטוריה הספרדית במשך מאות שנים.

179 ראה נוסח הבולה אצל: סימונסון (לעיל, הערה 5), מס' 779, עמ' 940–941.

180 ראה שם, מס' 802, עמ' 979–980.

181 ראה: סימונסון (לעיל, הערה 34), עמ' 303–304.

182 בער (לעיל, הערה 14), עמ' 415–467; סיקרוף (לעיל, הערה 26, מהדורת 1985), עמ' 87–216; סקירה כללית על הנושא, ראה: סימונסון (לעיל, הערה 8), עמ' 311–318. ראה גם: A. Domínguez Ortiz, *Los conversos de origen judío después de la expulsión*, Madrid 1955; J. de Sigüenza, *Historia de la orden de San Jerónimo*, Madrid; היירונימוס הקדוש, ראה: 1907–1909², p. 31; H. Beinart, 'The Judaizing Movement in the Order of San Jerónimo in Castile', *Scripta Hierosolymitana*, VII (1961), pp. 161–192; C. Carrete Parrondo, 'Los conversos Jerónimos ante el estatuto de limpieza de sangre', *Genethliakon Isidorianum*, Salamanca 1985, pp. 97–110.